

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ННІ міжнародних відносин, історії і філософії

О. Овчаренко, О. Сухушина,
Н. Земзюліна

ІСТОРІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

навчальний посібник

Черкаси
«Вертикаль»
2021

УДК 94:339.92(4)"1945/2020"(075.8)

О-35

*Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського
національного університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 3 від 22 грудня 2020 року)*

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри світової економіки
Київського національного торговельно-економічного університету
Дугінець Ганна Володимирівна

кандидат історичних наук, доцент
кафедри правового забезпечення безпеки бізнесу
Київського національного торговельно-економічного університету
Сухацький Роман Петрович

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Волошкевич Геннадій Андрійович

Мовне редагування:

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української літератури і компаративістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Мірошник Ольга Юріївна

О-35 Овчаренко О. Історія європейської інтеграції: навчальний посібник / Овчаренко О., Сухушина О., Земзюліна Н. – Черкаси: Вертикаль, 2021. – 302 с.

У навчальному посібнику стисло висвітлено розвиток європейської ідеї від періоду античності до ХХ ст., розвиток інтеграційних процесів у Європі з другої половини 1940-х рр. до 2020 року.

Посібник адресовано студентам спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії», а також усім, хто цікавиться історією європейської інтеграції.

УДК 94:339.92(4)"1945/2020"(075.8)

© О. Овчаренко, О. Сухушина, Н. Земзюліна, 2021

З М І С Т

Передмова	5
Розділ I. Становлення європейської ідеї і її еволюція: від античності до Другої світової війни	10
1. Період античності.....	10
2. Період середньовіччя: загальні особливості розвитку Європи і перші європейські проекти XIII–XVI ст.	16
3. Європейська ідея в працях мислителів нового часу (XVI – кінець XIX ст.).....	31
4. Ідеї об'єднання Європи на початку XX ст. – першій половині 1940-х років.....	50
Розділ II. Післявоєнні міжнародні відносини й тенденції до західноєвропейської інтеграції 1945–1949 рр.	67
1. Особливості післявоєнної обстановки в Європі.....	67
2. Зародження «холодної війни» 1946–1947 рр.	85
3. Післявоєнні рухи за об'єднання Європи. Початок інтеграційного процесу.....	98
4. Початок військово-політичної інтеграції країн Західної Європи.....	112
Розділ III. Перший етап західноєвропейської інтеграції 1950–1969 роки	125
1. Утворення Європейського співтовариства вугілля і сталі (ЄСВС).....	125
2. Римські договори 1957 року. Утворення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)...	137
3. Розвиток західноєвропейської економічної інтеграції в кінці 1950-х – початку 1970-х років.....	148
4. Створення і діяльність Європейської Асоціації Вільної Торгівлі (ЄАВТ).....	156
5. Ідея європейської армії і створення європейського оборонного співтовариства (ЄОС).....	168
Розділ IV. Другий етап європейської інтеграції (1970–1985 рр.)	178
1. Завдання другого етапу інтеграції та фінансова і енергетичні кризи 1970-х років.....	178
2. Створення європейської валютної системи. Проблема політичної співпраці і єдиної європейської зовнішньої політики.....	186
Розділ V. Третій етап європейської інтеграції (1985–2004 рр.)	198
1. Основні чинники прискорення інтеграційного процесу на зламі 1980–1990-х років. Прийняття єдиного Європейського Акту	198
2. Підготовка до створення Європейського Союзу.....	205
3. Маастрихтський і Амстердамський договори про Європейський Союз і їх основні положення.....	210
Розділ VI. Європейський Союз у 2004–2020 роках	226
1. Розширення європейської інтеграції	226
2. Конституційне будівництво і конституційні кризи 2005–2009 років.....	240
3. Економічний розвиток, боргова, еміграційна і британська (Брекзит) проблеми.....	254
4. Основні напрямки і особливості зовнішньої політики.....	274
Список літератури	288
Список скорочень	300

ПЕРЕДМОВА

Розвиток міжнародних відносин у XXI ст. не можливо уявити собі без такого важливого чинника в них, яким є Європейський Союз, що нині об'єднує у своєму 27 держав і має величезний вплив в Європі і світі.

Об'єднання Європи стало одним із найуспішніших досягнень розвитку європейської і світової історії. Континент, що був протягом багатьох століть ареною гострого суперництва, численних та кривавих війн, в тому числі двох світових, в другій половині XX – і в наші дні демонструє гідний для наслідування інших регіонів світу і їх народів приклад подолання міжнародних конфліктів, налагодження взаємовигідного економічного, політичного, в галузі безпеки та інших напрямків співробітництва в ім'я прогресу та процвітання народів.

Інтеграція Європи, як процес об'єднання держав в економічній, політичній, військовій, та інших сферах з елементами наднаціональності спочатку була спрямована на вирішення завдань післявоєнної реконструкції Західної Європи, недопущення відродження попередніх антагонізмів, протидії в умовах початку і розвитку «холодної війни» сталінському СРСР, збереженню миру і стабільності. Згодом вона стала сприйматися як еталон для інших інтеграційних об'єднань. Отже, сучасні інтеграційні тенденції беруть свій початок в подіях перших повоєнних років, і розвиток єдиної Європи безумовно є найбільше масштабним проектом другої половини XX століття. Дослідженню цієї проблеми і оцінці можливих наслідків присвячено численні наукові роботи, однак тема залишається як і раніше актуальною.

В умовах глобалізації світової економіки для багатьох країн актуальним є не лише дослідження перспективних напрямків зовнішніх зв'язків, з врахуванням розвитку міжнародної інтеграції, а й доведення до широкого загалу населення, в першу чергу молодого покоління, правдивої інформації і переконання в тому, що саме європейський вектор зовнішньої орієнтації України є цілком доречним і життєво необхідним в умовах того тиску, під яким країна опинилась в результаті агресії з боку Російської Федерації. У цьому контексті бажання зайняти своє місце в європейській і світовій економіці, реформувати національну систему господарювання і безпеки було і є основним мотивом зближення нашої країни з державами Європейського Союзу.

Навчальний посібник призначено для методичного забезпечення курсів, що їх читають в Інституті міжнародних відносин, історії та філософії ЧНУ ім. Б. Хмельницького.

Структура посібника відповідає його призначенню – дати цілісне уявлення про процеси зародження й розвитку «європейської ідеї» та інтеграції в їх історичній взаємозалежності й різноманітності. Навчальний посібник має шість розділів. У першому розділі висвітлено основні етапи становлення «ідеї Європи» та її еволюцію – від античного періоду європейської історії до Другої світової війни, наведено факти про Європу з пам'яток грецької міфології, античних авторів, мислителів періодів середньовіччя, нового часу та новітньої історії. Автори не мали за мету розкрити всі аспекти еволюції європейської ідеї. В посібнику її висвітлено здебільшого дотично до проблем війни і миру. Саме так схарактеризовано об'єднавчі проекти Європи, плани досягнення «вічного миру», «європейської рівноваги» тощо. З-поміж проектів європейської інтеграції XX ст. в посібнику значну увагу присвячено аналізу ідей Р. Куденхове-Калерги й А. Бріана.

У другому розділі проаналізовано міжнародні відносини в Європі та розвиток тенденцій до західноєвропейської інтеграції в 1945–1949 рр. на тлі загострення відносин учасників антигітлерівської коаліції та початку «холодної війни», охарактеризовано розвиток повоєнних рухів за об'єднання Європи. Автори намагались висвітлити загальні складові аспекти європейської інтеграції, фон міжнародних відносин початкового повоєнного періоду, який визначив після тривалих розбіжностей між європейськими державами тенденцію до об'єднання їх зусиль в економічній, політичній та військовій сферах.

У третьому розділі йдеться про перший етап інтеграції, що хронологічно охоплює період від 1950 до початку 1970-х років. Головними тоді стали: створення Європейського співтовариства вугілля і сталі (ЄСВС), Римські договори 1957 р., формування інституційної структури європейських співтовариств, створення і діяльність Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ) як альтернативного інтеграційного об'єднання.

Формування соціалістичної, економічної, політичної і військової інтеграції, що здійснювалась на противагу західноєвропейському інтеграційному проекту, в навчальному посібнику не розглядається. Її історія і невдача, на нашу думку, має бути предметом окремого вивчення.

Основні досягнення і труднощі європейського будівництва в період 1970-х – середини 1980-х рр. проаналізовано в четвертому розділі навчального посібника. Автори зазначають, що було досягнуто мети створення спільного ринку й постало завдання побудови економічного й валютного союзу, тобто поглиблення інтеграції у фінансово-економічній сфері. Позитивним було також перше розширення інтеграційного об'єднання, завдяки вступові до Європейського співтовариства, Великої Британії, Ірландії і Данії 1973 року. В посібнику проаналізовано труднощі

інтеграції, пов'язані з нафтовими кризами 1970-х років і крахом Бреттон-Вудської валютної системи.

У п'ятому розділі висвітлено позитивні зміни в міжнародній обстановці та прискорення інтеграційного процесу в 1985–2004 роках. Значною мірою їх зумовили політика перебудови в СРСР і його розпад на початку 1990-х рр. та перспективи, що відкрились відтак для колишніх країн соціалістичного табору.

Розділ шостий присвячено характеристиці розвитку Європейського Союзу в 2004–2020 роках. Проаналізовано такі головні проблеми: розширення Європейського Союзу; спільна європейська політика безпеки й оборони; конституційні кризи Європейського Союзу; спроба поглиблення фінансової інтеграції ЄС на початку 2010-х рр.; міграційна криза 2016–2017 рр.; вихід із Європейського Союзу Великої Британії (Брекзїт) тощо. При цьому проблеми співробітництва України з Європейським Союзом у навчальному посібнику не розглядаються, оскільки вони вивчаються студентами в курсі історії міжнародних зв'язків України.

Навчальний посібник підготовлено з акцентом на історичний та політичний аспекти об'єднання Європи. Він призначений сформулювати загальне уявлення про сутність і основний зміст економічних процесів у Європі в ході її інтеграції. Для більше глибокого вивчення, зокрема, напрямків і специфіки фінансово-економічної політики: бюджетно-податкової, митної, грошово-кредитної, інвестиційної, інноваційної, міжнародній торгівлі, промислової, політики в галузі праці і зайнятості, ринку робочої сили, регулювання доходів, правової договірної бази інтеграції та ін. студенту рекомендується використовувати спеціально економічну і юридичну літературу.

Наприкінці кожного розділу посібника стисло викладено його основний зміст і зроблено висновки;

сформульовано контрольні питання, призначені для самостійної перевірки знань; до списку рекомендованої літератури автори включили праці з проблематики європейської інтеграції: монографії вітчизняних і зарубіжних учених, праці відомих політичних діячів, підручники й навчальні посібники, статті з академічних журналів, матеріали з мережі Інтернет.

Розділ I

Становлення європейської ідеї та її еволюція: від античності до Другої світової війни

1.1 Період античності

«Ідея Європи», «європейська ідея» – ці терміни мають багатогранний зміст. Ними визначають поняття Європи з її географічними, історичними, релігійними, економічними, політичними, культурними та іншими особливостями в їхній внутрішній єдності та історичній обумовленості єднання й інтеграції європейських народів.

Античність. У перекладі з латини «antinus» означає «стародавність». У сучасному науковому розумінні термін «античність» – це історія та культура Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, від виникнення перших давньогрецьких держав (кінець III – II тис. до н.е.) до падіння Римської імперії та завоювання Риму варварськими племенами в V ст. н.е.

Слово «Європа» має багатовікову історію. Від ранніх часів історії Стародавньої Греції це було відоме ім'я героїні грецької міфології. Походження міфу про Європу пов'язане з островом Крит, Фінікією (стародавня країна на східному, так званому Левантійському узбережжі Середземного моря) та південно-західною Грецією. Оскільки критська культура була давнішою – імовірно, що міф про Європу зародився саме на Криті. Донька фінікійського царя Агенора, дуже красива дівчина на ім'я Європа, гуляла з подругами на розкішному лузі біля моря. Верховний бог греків, цар і батько богів і людей Зевс, вражений її вродою, з'явився перед Європою в образі коричневого, чи світло-золотистого, чи сліпуче білого (в різних варіантах міфу) бика з рогами у формі півмісяця. Він замилювався красунею, підставив їй спину, і Європа опинилась на спині бика, котрий попрямував до моря, й

поплив у невідомому для неї напрямку. Перелякана дівчина ледве трималася за його роги й намагалась кричати. Бик зі своєю ношею вийшов на півдні Криту. Так Зевс викрав Європу. Вона народила Зевсові трьох синів: Мінос (Міной) і Сарпедон стали відповідно критським і лікійським царями, а Радамант – одним із трьох суддів у підземному царстві.

Згодом, згідно з деякими міфами, Європа стала дружиною критського царя. А тому жителі Криту стали називати свою землю Європою. Після смерті Європу вшановували на Криті й у Фівах як місцеве божество. Їй було присвячене особливе свято – Геллотії, під час якого несли в урочистій процесії величезний вінок із гілок, пагонів і білих квітів вічнозеленого миртового дерева – символу тиші, миру й насолоди. Стародавній культ Європи поширився всією Грецією.

Англійський історик і археолог Артур Еванс під час розкопок 1903 р. на о. Крит виявив дві унікальні статуетки богині, датовані приблизно 1600 р. до н. е. На сідонських монетах, що їх знайшли під час археологічних розкопок фінікійського м. Сідон (сучасне м. Сайда на узбережжі Лівану за 43 км. від Бейрута) трапляється зображення Європи, що сидить на спині бика-Зевса.

Міф про викрадення Європи був улюбленим сюжетом античної літератури й мистецтва загалом.

За іншою версією, слово «Європа» означає «широкоока» (із грецьких коренів *евро* – «широкий» і *опис* – «око»). Існує також гіпотеза, що назва «Європа» походить від стародавнього асирійського слова *ереб* – «темрява», «захід», і є антонімом до слова *асу* – «схід», «Азія». За лексикографом Гесихієм, назва «Європія» означає «країна заходу чи темна», де відбувається «захід сонця». Це значення, зокрема, збереглось у німецькій мові, де «Захід» на противагу «Сходу» називають «Abendland» (вечірня земля). Саме так звучить в оригіналі назва знаменитої книги німецького філософа й

публіциста О. Шпенглера «Der Untergangdes Abendlandes», опублікованої 1918 р. (в російському перекладі «Закат Европы»).

Отже, як зазначає відомий англійський історик Норман Девіс, за однією з кількох можливих етимологій, Азію – «країну сходу сонця» – протиставлено Європі – «країні заходу сонця». Еліни (греки) почали називати Європою «терени на захід від Егейського моря, на відміну від давніших земель у Малій Азії».

Одним із найвизначніших уявлень про Європу є те, що це ім'я рано набуло географічного значення, що згодом увічнілось.

Перша ідея про Європу у грецьких античних авторів саме й мала географічний характер. **Гомер** (IX–VIII ст. до н. е.) – давньогрецький поет, автор славетних «Іліади» й «Одіссеї» – протиставляв Європу Пелопоннесу й островам, тобто ототожнював її з іншою, переважно Середньою Грецією. Потім назва поширилась на Фракію і Епір. Назви «Європа», «Європія», «Європ», «Європський» пістряво розкидано в різних місцевостях Греції. На весь материк Європи ця назва поширилась лише згодом.

Повідомлення про Європу як географічну область є і в іншого давньогрецького поета і вченого **Гесіода** (VIII–VII ст. до н. е.). Деякі дослідники вважають, що найпершим про Європу як про географічну область згадав саме він. Втім, у Гесіода Європа й Азія ще не є географічним протиставленням. У поемі «Аполлон Піфійський» ідеться про народи, що жили в багатій Європі, розташованій, за свідченням Гесіода, на невеликій частині території континентальної Греції.

Географ **Гекатей Мілетський** (близько 546–480 рр. до н. е.) – перший античний автор, котрий визначив три самостійні частини світу – Європу, Азію і Лівію (Африку). У праці «Опис Землі» він провів кордон між Європою та Азією річкою Фасис (нині р. Ріоні в Грузії) та Середземним морем.

У поступовому поширенні назви на нові території континенту певну роль зіграли війни між перською державою Ахеменідів і грецькими містами, що відстоювали свою незалежність. У період грецько-перських війн, що тривали з перервами від 499 до 449 рр. до н.е., виникло різке протиставлення Європи й Азії, і поняття «Європа» вперше набуло політико-правового значення. Греки, що захищали свою незалежність, сприймали його не лише географічно, а і як простір своєї свободи. На думку дослідників, уже від V ст. до н. е. давньогрецькі автори саме в цьому контексті почали пов'язувати концепції Європи й Азії з різницею мови, культури, життєустрою, способів правління, державного ладу тощо.

Сучасник грецько-перських війн **Геродот** Галікарнаський (близько 484 р. до н.е. – бл. 424 р. до н.е.) – давньогрецький історик, «батько історії» та географ – у трактаті «Історії» створив загальний опис відомого тоді світу. Світ складала три континенти, як і в Гекатея Мілетського – Європа, Азія, і Лівія (Африка). Європу Геродот позначав як територію, розташовану між Егейським морем і р. Дон. Отже, Європа на мапах античних географів і в книгах античних істориків існувала винятково як частина світу. Дати їй етичне й почасти політичне тлумачення намагався давньогрецький лікар і філософ, «батько медицини» **Гіппократ** (бл. 460 р. до н.е. – бл. 370 р. до н.е.). У праці «Про повітря, води й місцевості» він висловлював думку, що «вільна і працелюбна» Європа виразно відрізняється від «деспотичної» Азії, яка «погрузла у втіхах і насолодах». Невдовзі після появи Римської імперії кордони континенту істотно розширились і почали протистояти варварським народам півночі та сходу.

Античний період і в політичному, і в історико-культурному сенсах справив досить помітний вплив на прихильників європейської ідеї. В цьому контексті слід брати до уваги, що в працях грецьких і римських філософів

(Платона, Аристотеля та ін.) формувались картини ідеального устрою суспільства, чи держави, осмислювані в межах тих територій, що хоча й охоплювали середземноморський регіон, але сприймалися ними як центр Європи. За розмаїтості античних міст-держав та їх громадянства, грецький філософ Діоген (405–323 рр. до н.е.) був першим, хто назвав себе космополітом – громадянином світу, що за тих умов означало громадянин Європи.

В період античності було зроблено спробу сформувати ідею світової імперії (в часи Олександра Македонського (356–323 рр. до н.е.), що походила біз Європи.

В Римській імперії вживали заходів щодо інтеграції в єдину державу багатьох народів і варварських племен.

Все ж у період античної епохи (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.) жодне державно-політичне утворення не ототожнювало себе з Європою: ні Римська республіка (509 р. до н.е. – 27 р. до н.е.), ні Римська імперія (27 р. до н.е. – 476 р. н.е.). Римська імперія була державою, що сформувалася у межах середземноморської цивілізації та включала сучасні Південну Європу, Передню Азію та Північну Африку. Тому, вочевидь, на формування культури європейських народів значний вплив справила їхня взаємодія зі стародавніми культурами Сходу й Середземномор'я.

Розширення територіальних меж Стародавнього Риму вважали не європейською експансією, а експансією саме Римської імперії. В період античності всю Європу ще не сприймали як визначене ціле і як певну спільноту. Однак уже в межах Римської імперії зародилась ідея політичної єдності європейського регіону. Цьому сприяли об'єднання в єдиній державі багатьох розрізнених міст-держав, монархій, інших державних утворень, варварських племен і створення спільної адміністративної системи, що охопила значну частину Європи. Адміністративно-правовий та ідейно-політичний досвід римської державності мав важливе

значення для формування європейської політичної традиції та майбутніх загальноєвропейських політичних проектів. Схожість інститутів правління у всій Європі сприяла розвиткові почуття єдності європейців. Отже, є підстави стверджувати, що ідеї єдності Європи значною мірою закорінені в історичній спадщині Давньоримської держави, яка в час своєї могутності охоплювала території більше ніж 40 сучасних держав – не лише на значній частині Європи, а й у Африці та Азії. Це об'єднання було штучним і зрештою стало причиною занепаду й загибелі Римської імперії. Однак європейська історична пам'ять зберегла згадку про стародавній Рим як приклад потужного загальноєвропейського державного об'єднання, що досягло значного розквіту. Його могутність і авторитет зводили до мінімуму можливість виникнення конфліктів як на власній, так і на сусідніх територіях.

Розвиткові ідеї об'єднання Європи сприяли два найважливіші чинники. По-перше, державний устрій Римської імперії, заснований на необмеженій владі імператора, що претендувала на універсальність (тобто поширення свого панування на всі відомі землі як єдиного світового порядку); державну організацію Римської імперії вважали найдосконалішою, спроможною підтримати мир у країні й забезпечити захист від зовнішніх загроз. По-друге, не менш важливим чинником стало те, що в останні століття існування Римської держави склалось і швидко поширилось у всіх її провінціях християнство, що від лютого 380 р. н. е. стало державною релігією Римської імперії та сполучною ланкою між її народами й після падіння Риму.

Загалом, першоджерелами європейської цивілізації стали грецько-римська спадщина, християнство і культура германських, кельтських та інших варварських народів.

1.2 Період середньовіччя: загальні особливості розвитку Європи та перші європейські проекти XIII–XVI ст.

Грецько-римська спадщина, поза сумнівом, залишила наступним поколінням багатющу матеріальну й духовну культуру. Попри це, ні вона, ні культура варварських народів не містили в собі ідей духовної чи політичної єдності Європи, її унікальності й особливої місії в світовій історії. Першість у проголошені й затвердженні такої ідеї належала християнській церкві. Й не лише тому, що релігія стала панівною формою суспільної свідомості, а ще й тому, що під поняттям «християнський світ» фактично стали розуміти Європу. Церква ж тоді була єдиною організацією, що мала вплив на всю Європу. І саме вона стала важливим об'єднувачим інститутом у розвитку європейських держав і народів. Уже в період раннього середньовіччя стали з'являтися трактати і твори з універсалістськими ідеями, що стали основою для вчень про Європу з позицій її цілісності і єдності крізь призму феодального і церковного світогляду, з погляду подолання роздробленості й централізації, а також під кутом проблем війни і миру.

Принципи теократичного універсалізму яскраво висловив «батько церкви» – філософ і теолог **Аврелій Августин** (354–430 рр.) у творі «Про град божий». Він уперше в історії подав ідею побудови універсальної монархії як найкращої моделі організації держави, спроможної підтримувати мир і безпеку. При цьому, згідно з Августином, держава як «гріховна» організація могла існувати лише під наглядом церкви й верховенством Папи. Отже, вчення Августина передбачало єднання держави і церкви за домінування церкви, своєрідну дуалістичну монархію та імперію. Попри значні успіхи в справі поширення християнства в Європі, така особливість організації влади призвела до жорсткого протистояння й боротьби між

світською і духовною владою за домінування. Тривала боротьба між ними розпочалась на зламі VIII–IX ст.

Після виникнення в VII ст. ісламської релігії почалася запекла боротьба між християнством та ісламом. Вона стала однією з найважливіших складових змісту європейської історії від VIII ст. і майже до кінця XIX ст.

У VIII ст. арабські завоювання розділили християн і мусульман. Армію **Карла Мартела** (686–741 рр.), що ввійшов в історію як рятівник Європи від арабів після перемоги над ними при Пуатьє (732 р.), вперше було названо армією «європейців».

У 800-ті роки одним із перших правителів, що виступали за об'єднання Європи, став король франків **Карл Великий** (742–814 рр.). У грудні 800 р. в Римі папа Лев III коронував його на імператора Римської імперії. Це встановлювало такий стан справ: Карл став вважати себе захисником усіх християн, а папу стали вважати духовним головою християнського світу. Карл називав себе імператором римлян, королем франків і лангобардів. В історичних джерелах його іменують «Батьком Європи» чи «Королем Європи». Він упродовж усього свого правління намагався реалізувати Августинову концепцію «царства божого» на землі, а також традиції і практику Римської імперії. Недаремно імперію Карла Великого стали називати Священною Римською імперією.

Після розколу 1054 р. церков, існування двох імперій – Каролінгів і Візантії, в першій почав активно формуватися погляд на Європу як на її центр. Це стало традицією прихильників європейської єдності в її західноєвропейському варіанті.

Карл Великий фактично намагався відбудувати Римську імперію зразка останніх десятиліть її існування. Він об'єднав під своєю владою Галію, Німеччину, Італію, північну частину Іспанії та Угорщину. На цих землях він провадив політику

уніфікації. Офіційною релігією мало бути християнство. Було засновано школи з одноманітною системою навчання, запроваджено єдину грошову систему, єдину мову – латину, створено багатонаціональну армію, здійснено кодифікацію законодавства, відбувався розвиток товарообміну. Король створив інститут королівських представників, які мали контролювати і спостерігати за діями місцевої влади. Цікаво, що кордони імперії приблизно збігалися з кордонами Європейського Співтовариства, коли його складали шість держав. Імперію Карла Великого визнано першим об'єднанням Західної Європи і «зразковою монархією» тодішньої Європи. Водночас вона була досить строкатим і нестійким утворенням. Після її падіння в середині IX ст. сформувались незалежні феодальні королівства, однак християнська ідея і далі слугувала для об'єднання народів та різних етнічних груп у боротьбі з мусульманським Сходом.

Від IX до XIII ст. європейська ідея тісно об'єднала римсько-німецьку культуру. Німецький король **Оттон I Великий** (912–973 рр.) 962 р. завоював північну Італію та проголосив Священну Римську імперію (від 1512 р. Священна Римська імперія німецької нації). Це був наддержавний союз німецьких, франкських, італійських, балканських і західнослов'янських держав і народів, що існував до 1806 р. Ідейною основою Священної Римської імперії була католицька релігія, а метою – об'єднання всіх католиків Європи. Водночас усередині самої імперії точилось гостре протиборство між імператорами й папами, а також між імператорами й окремими монархами, що значно послаблювали можливість політичного об'єднання Європи для боротьби з ісламськими завойовниками.

Послаблення імператорської влади на заході Європи супроводжувалося значним посиленням позицій католицької церкви і папства. Зростала боротьба між світською і духовною владами. Особливого напруження вона досягла

наприкінці XI ст. в період папства Григорія VII (1073–1085 рр.) та правління імператора Генріха IV (1084–1106 рр.). 1075 р. Григорій VII опублікував «Диктат папи», де заявляв, що римський престол має право призначати і зміщувати не лише єпископів, а й герцогів, королів, імператорів. У своєму новому посланні в березні 1081 р. папа виголосив думку про залежність світської влади від духовної. Це фактично був план підпорядкування всіх християнських держав Риму і створення загальноєвропейської універсальної всесвітньої монархії на чолі з папством, де всі християнські королі мали присягати папському престолу. Ідея універсальної монархії на чолі з папою започаткувала тривалий період суперництва світської і духовної влади. Папи в своїх проповідях під час церковних соборів невпинно твердили про перевагу церковної влади і право папства на верховенство у світських справах. Церква, доводили вони, – божа установа, й тому вища за державу, що є людською установою. Тому влада королів ґрунтується не на божественному праві і, отже, вони мають лише виконавчу владу. Натомість прихильники імператорів твердили про історичну обґрунтованість і силу світської влади.

Тим часом зростала загроза з боку мусульманських завойовників. За таких умов міцнішало й розуміння необхідності єдиної імперії та її єдиного глави. Це стало актуальною темою для багатьох тодішніх мислителів.

Німецький абат (настоятель) бенедиктинського монастиря Штирії **Енгельберт Д'Адмонт** (1250–1330 рр.) був відомим ученим і автором багатьох праць. У творі «Про походження й занепад Римської імперії» (1307–1310 рр.) він виступав за відновлення в Європі єдиної імперії, яку мав очолити єдиний монарх, що правив би нею за єдиним імперським законом, як це було за стародавнього Риму. Імператор, вважав Д'Адмонт, був би вищим арбітром у справі збереження миру. Автор зазначав, що королівства іспанське,

французьке, англійське та інші були свого часу частинами єдиної Римської імперії та мали єдиний імперський закон. Згодом цю єдність було втрачено, і їхні реальні закони тепер стали різними, залежними від власних звичаїв, традицій тощо. Це призвело до роз'єднання, що внеможливило існування імперії та її спроможність боротися з зовнішньою агресією.

1095 р. в Клермоні папа Римський **Урбан II** закликав європейські землі об'єднатися для хрестового походу проти мусульман. Почався період кривавих хрестових походів. Ідею Європи стали тісніше пов'язувати з християнством, а її релігійна значущість зростала.

Процес формування в Європі національних монархій, що мали різні інтереси, послаблював владу імператорів і вплив римських пап. Зменшилося значення універсалістських авторитетів папи й імператора. На зміну універсальній християнській Європі поступово приходили найвпливовіші європейські правителі. Міцнішало світське поняття «Європа». Прихильники європейської ідеї так само наполягали на досягненні згоди між монархами задля встановлення «вічного миру». Перспективнішими стали ідеї європейської єдності, що передбачали не лише релігійне, а й політичне об'єднання.

Однією з перших країн, де склались умови для зміцнення централізованої королівської влади й поступової ліквідації феодальних пережитків і створення єдиної національної держави, стала Франція. Показово, що саме в цій країні виник перший проект союзу європейських держав не лише як релігійного, а і як політичного об'єднання. Його автор **П'єр Дюбуа** (1250–1321 рр.) – правознавець і політичний публіцист, королівський прокурор за правління Філіпа IV Красивого. В трактаті «Про припинення війн і суперечок у королівстві Франція» (1300 р.) він наголошував на необхідності збереження миру в Європі й закликав французьких

феодалів припинити міжусобиці. Низку наступних трактатів Дюбуа було спрямовано проти папської влади та її спроб обмежити суверенітет французьких королів. У трактаті «Про повернення святої землі» (1306 р.) – своїй найвидатнішій праці – він запропонував політичне об'єднання Європи задля відвоювання Палестини для християнства. Для цього, на переконання автора, слід припинити війни між католиками, що може гарантувати створення «християнської республіки» – федерації європейських держав під керівництвом французького короля. Це був фактично один із багатьох планів нового хрестового походу. Королівський прокурор стверджував, що забезпечення миру поміж католицьких володарів є необхідною умовою для успіху походу. «Було б добре, – писав він у трактаті, – якби всім католикам, принаймні тим, хто належить до Римської церкви, було забезпечено мир через згуртування їх у єдину державу, що її має бути так об'єднано, аби ніщо не могло її розділити. Адже кожна імперію, де панує незгода, буде розорено, як сказав Спаситель». Отож, першою умовою в реалізації успішного повернення «святої землі», за Дюбуа, є встановлення миру в Європі. Для його забезпечення слід створити спільну політичну організацію, що об'єднала б усі християнські держави, зокрема й Візантію. Дюбуа пропонував скликати європейський собор духовних і світських правителів. Метою собору мало бути досягнення домовленості про припинення війн між ними. Дюбуа писав: «Хто має бажання воювати, той має прагнути воювати проти ворогів християнської віри і святих місць господніх на святий землі, але не проти братів».

Для розв'язання суперечок між християнськими державами й усунення загроз їх переростання у збройні конфлікти, на думку Дюбуа, слід було створити європейський третейський суд (щось схоже на арбітраж) у складі трьох світських і трьох духовних арбітрів. Витрати мали нести учасники позову. Право апеляційної інстанції Дюбуа пропонував надати римському папі.

Трактат Дюбуа також містив ідею розширення торгівлі зі Сходом, аби в такий спосіб покращити фінансове становище європейських держав (були навіть пропозиції колонізації Сходу й виокремлення відповідних територій на Сході для кожної держави). Проект передбачав реформу церкви, системи освіти, судової справи. Однак в основі пропозицій Дюбуа був задум послабити реальних і потенційних конкурентів Франції, домогтись від них згоди на те, що титул імператора успадкують родичі французького короля Філіпа IV Красивого. Він пропонував також перенести папську резиденцію до Франції та забезпечити через обрання значної кількості французьких кардиналів перехід папської влади до французів, цим затвердивши французьку гегемонію в Європі. Звісно, на таке об'єднання не згодились би інші монархи.

Проекти Дюбуа відносять до перших проектів договорів, де зроблено спробу стимулювати правовими засобами об'єднаними зусилля європейців. Він уперше запропонував втілення інтеграційної ідеї для забезпечення миру в Європі. Показуючи згубність війни та роз'єднаності народів, він бачив можливість відновлення миру через створення об'єднаної християнської Європи («християнської республіки»), що можна вважати першим проектом реалізації європейської ідеї.

Гостру боротьбу між світською та духовною владами, сутність і логіку їх протистояння та взаємодії глибоко проаналізував Данте Аліґ'єрі (1265–1321 рр.) – видатний італійський поет, мислитель, богослов і політик, якого називають «батьком італійської літератури», одним із засновників літературної італійської мови.

Центральною ідеєю трактату Данте «Монархія» (1312–1313 рр.) є ідея єдності всього світу, втілена у світовій державі, що її в умовах середньовіччя мислили, насамперед, у межах Європи. На переконання автора, всі людські справи

й добробут залежать від збереження загального миру. Цього не спроможні здійснити «ні окрема людина, ні сім'я, ні селище, ні місто, ні певне королівство». Лише людство загалом, згуртоване в єдину державу, за переконанням Данте, може забезпечити загальний мир. Такою державою є світська монархія. «Світська монархія, що звично називається імперією, – вказував Данте, – є єдина влада, що стоїть над усіма властями й вище за те, що вимірюється часом». У своєму трактаті він порушує і намагається відповісти на низку питань, що викликали сумнів, зокрема: «Чи є необхідною монархія для добробуту світу? Який народ і його представник має очолити монархію? Чи залежить авторитет монарха безпосередньо від Бога чи його намісника?»

Данте послідовно доводить необхідність монархії, в якій проявлялась би єдність світу. Вона необхідна для об'єднання окремих королівств і народів. Людський рід у своєму ліпшому стані є певна згода, що залежить від єдності волі людей. Ця воля не може бути єдиною, якщо немає єдиного правителя, чия воля була б керманічем для решти. Якщо це так, то для найкращого стану людського роду необхідно, аби у світі був монарх, а отже, заради добробуту світу мусить існувати монархія.

Обґрунтовуючи необхідність світової, чи загальноєвропейської, держави (імперії), Данте наголошував, що оскільки монарх у такій державі вже досяг би панування над усіма народами, він не мав би причин прагнути до нових завоювань. Тому всі зусилля він міг би спрямувати на встановлення вищої справедливості й на забезпечення миру.

Зв'язок ідеї світової, чи загальноєвропейської, держави зі встановленням загального миру, на думку дослідників, став, від Данте, характерною рисою різних проектів об'єднання Європи.

Який народ і його представник має очолити монархію? Данте вважав оптимальним створення універсальної держави на чолі з римським імператором – верховним правителем, що мав би керувати Європою як своєрідним союзом різних країн з автономними правами. «Римський народ, – писав він, – був найвидатнішим, отже, йому належить посісти чільне місце поміж решти».

Чи залежить авторитет монарха безпосередньо від бога чи його намісника? Важливе місце в трактаті відведено проблемі взаємин світської і духовної влади в контексті тих суперечок, що впродовж століть спалахували в Європі про верховенство духовної чи світської влади. Одним із головних аргументів папства та його прихильників, як уже відомо, була думка про те, що папи і є істинними намісниками божими на землі, а імператори черпають свою владу від папства. Данте заперечував це твердження. Його головна ідея полягала в тому, що влада в імперії не залежить від намісника бога, оскільки вона залежить від самого бога. Тому Данте висловлював цікаву думку про поділ влади. Він підкреслював, що для людини є необхідним подвійне керівництво – з боку папи, який би вів людство до вічного життя, і з боку імператора, який би спрямував рід людський до земного життя. Вважаючи, що головна людська мета полягає в тому, аби жити вільно і у взаємному мирі, а домогтися цього можна лише за умов монархії, Данте висноував, що імператор і є намісником бога на землі, а папству він відводив турботу про життя вічне, що настає після життя земного.

Впродовж XIII–XV ст. позиції папства поступово слабшали. Ідея створення теократичної імперії в Європі під головуванням папи завершилась невдало. Це було пов'язано не з посиленням імператорської влади, а з виникненням тенденції до зміцнення національної державності. В Європі сформувалися сильні монархії, насамперед в Англії та у Франції. Королівська влада стала новою силою і важливим

чинником європейського розвитку. Однак ідея теократичної імперії не зникла. Її в XII–XV ст. намагались трансформувати в ідею вселенських церковних соборів, що претендували на роль певних органів наднаціональної влади під керівництвом пап. Утім, ця практика виявилась невдалою.

Відбиття зовнішньої загрози з боку мусульманського світу, особливо після турецького захоплення 1453 р. Константинополя й падіння Візантії, стало однією з найактуальніших проблем європейських держав. Одним із активних прихильників хрестових походів проти турків був Еней Сільвіо Пікколоміні – спочатку папський легат (посол) у Відні, потім кардинал, а 1458 р. обраний папою під іменем **Пія II**.

Ще до свого обрання папою Пікколоміні став автором творів про «розвиток світу». В них поняття «Європа» не окреслено межами Західної Європи, до нього було включено і Візантію.

1458 р. Пій II оголосив про скликання з'їзду всіх правителів Європи в м. Мантуя. Це фактично була ідея відновлення папського головування в Європі. В день відкриття з'їзду майже ніхто із запрошених монархів на нього не прибув. Лише за кілька місяців вдалось провести засідання за присутності представників деяких монархій, на якому папа виступив із промовою і закликом до нового хрестового походу проти турків на захист християнських цінностей. Він вживав терміни «Європа» і «християнська республіка» як синоніми. Хрестові походи для Пія II були не лише способом боротьби з невірними, а й важливим чинником зміцнення стабільності в самій Європі. На з'їзді не вдалось об'єднати європейських монархів для нового хрестового походу, хоча його учасники схвалили цю ідею і навіть обіцяли допомогу в організації походу (грошима, сухопутним військом і флотом). Пій II вирішив сам очолити морський похід проти турків. Він вирушив до м. Анкона (на узбережжі Адріатичного моря), де зібралось велике

хрестоносне військо. Однак за два дні після прибуття сюди венеційського флоту, що мав перевезти хрестоносців до Малої Азії, Пій II помер.

Події XIII–XV ст. показали, що претензії папства на головування в Європі зазнали невдачі. Це означало, що воно втратило потужний вплив на політичне життя Європи. Національні держави стали основним і найважливішим чинником європейського розвитку.

Майже за півтора століття після плану П. Дюбуа щодо створення федерації європейських монархій під керівництвом ради на чолі з французькими королями з'явився інший, схожий проект, автором якого був **Іржи Подебрад** (1420–1471 рр.), обраний 1458 р. чеським королем.

Гостра політична боротьба, що точилась тоді в Чехії та навколо неї, за участі імператорів Священної Римської імперії і папського престолу, а також зростання турецької загрози після османського захоплення Константинополя й падіння Візантійської імперії зумовили появу проекту Іржи Подебрада під назвою «Договір про союз і конфедерацію між Францією, Чехією та Венецією для протидії Туреччині». Основна ідея проекту полягала в обґрунтуванні необхідності об'єднати всі християнські держави в боротьбі проти турків. Для її реалізації головним було, на думку Подебрада, досягнення європейської єдності через встановлення й підтримання стійкого миру між державами Європи. Саме так було зазначено у вступі до його проекту. Він починався з опису тяжкого стану християнської Європи через воєнні конфлікти й міжусобиці, далі було обґрунтування необхідності докласти всіх зусиль, аби в Європі запанував справжній і тривкий мир «поміж християнських монархій». Проект було пройнято ідеями гуманізму, що сутньо відрізняло його від пропозицій П. Дюбуа. «Ми хочемо, – писав Подебрад, – аби всі війни, розбійницькі напади, підпали і вбивства, що скрізь поширились у християнському

світі, остаточно припинились і були замінені похвальним союзом любові і братерства».

Чеський король висунув пропозицію створення союзу християнських європейських монархів під назвою «Ліга миру», який міг би зупинити турецьку агресію. Ліга включала б Францію, Бургундію, Баварію, Чехію, Польщу, Венецію та Угорщину, а згодом і інші держави Європи. Іржи Подебрад пропонував створити союз не під егідою однієї держави, а на рівноправній основі.

Принцип рівності держав у рамках Ліги було спрямовано проти привілейованих прав папи й імператора. Учасникам союзу було запропоновано взяти на себе зобов'язання відмовитись від застосування сили у взаєминах. Якщо хтось із них стане об'єктом нападу іззовні, країни-союзники повинні прийти йому на допомогу.

Після визначення основних цілей і завдань проєктованого союзу Подебрад визначив його структуру і склад. За цією пропозицією, європейські монархи мали направити другої неділі Великого посту 1464 р. своїх представників до м. Базеля для створення «спільних союзних зборів», які б діяли впродовж п'яти років. Наступні п'ять років збори мали проводити засідання у французькому місті, а далі – в італійському. В окремому розділі було встановлено порядок розподілу голосів у зборах. Король Франції та інші французькі князі разом отримували один голос, королі та князі Німеччини – другий голос, венеційський дож (виборний голова Венеційської республіки) та голови італійських міст – третій, король Кастилії та інші іспанські князі – четвертий голос. Отже, в союзних зборах утворювались ніби окремі фракції. Було передбачено в разі виникнення суперечностей і незгод усередині певної фракції вирішувати їх більшістю голосів.

Союзні збори мали сформувати союзню раду, до складу якої мали входити правителі християнських держав. Збори

обирали президента, канцлера, скарбника, штат службовців, герб і створювали бібліотеку. Було висловлено ідею щодо умов формування союзного бюджету. Отже, проєкт Подебрада передбачав формування наднаціональних органів. Фактично союзні збори мали виконувати роль міжнародного законодавчого органу для ухвалення спільних законів і розв'язання суперечок між учасниками. Рада вирішувала б питання про прийняття нових членів, про спільну валюту, розв'язувала б проблеми ведення війни тощо.

Однією з новацій Договору була ідея підтримання справедливості й мирного врегулювання конфліктів за допомогою «компетентного судді», незалежно від того, хто на території християнського світу скоює злочин. У зв'язку з цим було висунуто ідею єдиного суду, котрий міг би позбавитись від недоліків середньовічних судових процесів.

Прикметно, що до складу ради Подебрад не включав ні папу, ні імператора. Німецький король, який був водночас і імператором, мав засідати в раді не як імператор, а як один із князів-володарів на рівні з рештою. За тодішніх умов проєкт Подебрада сприймали як антипапський. Цю особливість проєкту зумовлювали конкретні завдання боротьби чеського короля з папською владою.

У проєкті Подебрада слід виокремити такі дві риси. По-перше, в ньому виразно було висловлено думку про необхідність встановлення миру в християнській Європі, про його важливість і корисність для європейських держав і народів; по-друге, встановлення миру було пов'язане з таким варіантом об'єднання європейських держав, що істотно відрізнявся від попередніх універсалістських проєктів періоду розквіту християнства й папської влади. «Союз націй», що його запропонував Подебрад, був певним варіантом об'єднання Європи на федеративних засадах світського характеру. Цей союз не міг здобути практичного втілення за умов, коли зростало суперництво європейських

національних держав. Його антипапської спрямованості не підтримували католицькі правителі. Папа Пій II відлучив чеського короля Іржи Подебрада від церкви. Феодальна реакція призвела до створення спрямованої проти нього військової конфедерації. В розпал цієї військової реакції король Іржи помер, так і не втіливши в життя своїх ідеалів єдиного християнського світу. Однак його ідеї закарбувались в історії тим, що він уперше пропонував створення світського союзу європейських держав на рівноправній основі, висловивши ідеї створення єдиного європейського уряду, федеративного об'єднання держав, обґрунтувавши формування складу союзних інститутів і необхідність ротації місць їхніх засідань, розподіл голосів у них між державами, визначивши умови формування союзного бюджету, колективні гарантії безпеки.

Проблема миру між державами була однією з основних в історії європейської ідеї. Заклик до миру активно пролунав у трактаті «Скарга миру» (1517 р.) видатного гуманіста епохи Відродження **Еразма Роттердамського** (1466–1536 рр.). В ньому автор порушив питання загального характеру. Однак пройнятість трактату європейською ідеєю не викликає сумніву. Саме в ньому вперше висловлено думку про можливість досягнення вічного і справедливого миру як загальнолюдського ідеалу. Еразм дав чітке визначення війни, яке і в наші часи є справедливим і актуальним. «Війна, – наголошував він, – є протиположною всьому суцільному; вона першопричина всіх бід і лих, бездонний океан, що поглинає геть усе. Через війни все розквітле загниває, все здорове гине, все стійке руйнується, все прекрасне й корисне нищиться, все солодке стає гірким». Автор зазначав: якими великими є витрати на війну, що могли бути спрямовані на блага людей. Він наводив приклади ворожнечі європейських держав, що могли спалахнути війнами. «Нація з нацією, місто з містом, цех із цехом, правитель із правителем

зіштовхуються і завдають взаємних збитків... Англійці дивляться на французів, як на ворогів, ті ж англійці ворогують із шотландцями; німці налаштовані проти французів, іспанці – проти тих і тих».

Еразм викриває і засуджує політику правителів, які втягують народи у війну. Шлях до миру він бачив насамперед через моральне вдосконалення людей, через встановлення взаємної згоди й поваги. Крім того, у трактаті автор називає інші засоби, що можуть проторувати дорогу до миру. Задля розв'язання конкретних проблем міжнародних відносин він закликав «знайти засіб для того, аби кордони держав перестали змінюватись і усталились, адже зміни державних кордонів ведуть до розбратів, а розбрати – до війни». Еразм палко проголошував принципи взаєморозуміння, солідарності й об'єднання Європи на основі християнства. На зламі XV–XVI ст. він мав величезний вплив у передових колах католицької Європи. Еразм, зокрема, стверджував, що має існувати «єдина спільна країна для всіх людей» у формі союзу держав, чий кордон має бути юридично закріплено договорами. Іншим важливим чинником об'єднання різних держав і, отже, запобігання війнам між ними він вважав залучення широких народних мас до процесу ухвалення рішень. «Мир і згода поміж громадян можуть приборкати злі помисли поганого правителя», – наголошував Еразм. Для нього Європа була символом християнства, і в об'єднанні християнських правителів він бачив запоруку успішного протистояння нашестю Османської Туреччини. Заклику Еразма до створення «єдиного християнського простору» правителі європейських держав не поділяли. Його ідеї європейської єдності, залагодження суперечностей у дусі справедливості, об'єднання європейських народів під знаком спільної культури тоді були утопічними. Однак трактат Еразма Роттердамського закладав основи загальногуманістичної традиції потрактування питань війни і миру.

Його вирізняли демократична спрямованість, щирий і палкий заклик до миру.

Отже, в час середньовіччя було вперше сформульовано ідеї встановлення вічного і справедливого миру в Європі на гуманістичній основі, усвідомлено й обґрунтовано необхідність для цього спільних колективних дій європейських держав, виникли перші плани створення європейської організації для підтримання миру.

1.3 Європейська ідея у працях мислителів нового часу (XVI – кінець XIX ст.)

Від початку Реформації (1517 р.) до «зовнішньої ісламської загрози» додалась внутрішня загроза розколу Європи – чвари між католиками і протестантами. В Європі стали утворюватись не лише національні, а й конфесійні кордони. Претензії Риму й імператорів на об'єднання всіх європейців було остаточно підірвано. В перших буржуазних державах Європи поширювалась ідея обмеження влади монархів за допомогою законів і суспільного контролю. Останньою спробою об'єднання Європи на основі світської влади імператора й духовної влади католицької церкви можна вважати правління імператора **Карла V** (1500–1558 рр.). Отримавши владу над Іспанією, Італією, багатьма землями Центральної Європи, Карл V багато років вів війни з протестантськими князями Німеччини та Францією. Однак, попри численні перемоги, він не зміг створити загальноєвропейської католицької імперії і після проголошення 1555 р. Аугсбурзького миру, що урівняв у правах католиків і протестантів, зрікся престолу.

Всі спроби імператора й папи Римського подолати розкол церкви й об'єднати під своїм началом Німеччину (а згодом і всю Європу) зазнали краху під час 30-річної війни (1618–

1648 рр.). Однак проекти об'єднання Європи з'являлись і далі – втім, це були вже світські проекти, що зводили роль церкви до мінімуму. Один із таких найвідоміших проектів розробив французький мислитель, міністр і радник французького короля Генріха IV **Максиміліан Сюллі** (1559–1641 рр.). Дехто приписує його самому королю.

«Великий план» Сюллі дослідники вважають першим проектом, заснованим на ідеї європейської рівноваги. Дати його появи називають різні: 1617 р. – перший варіант плану або 1638 р., коли було завершено перші дві частини мемуарів Сюллі, що містили модифікований план у деталях.

Основу «Великого плану» становила стара ідея Дюбуа про створення потужного союзу європейських держав на чолі й під контролем Франції. Сюллі докладно розглядає тип союзу, що його можна було б сформувати в Європі, аналізує його основні цілі, можливий склад учасників і принципи. Союз мав становити конфедерацію з 15 європейських держав, приблизно однакових за територіями й ресурсами, аби забезпечити максимально можливу рівновагу між ними. Кордони держав-учасниць мали здобути колективне визнання й бути проголошені недоторканими. Це були б шість спадкових монархій (Франція, Іспанія, Англія, Швеція, Данія і Люксембург), п'ять виборних монархій (імперія, папство, Польща, Угорщина і Богемія), чотири республіки (Венеція, Італія, Швейцарія і Бельгія) за умов, якщо вони визнають існування інших християнських релігій і припинять боротьбу з ними. Ці 15 держав мали укласти між собою союз, що гарантував би і свободу торгівлі в Європі.

Основними цілями загальноєвропейського союзу мали стати загальний мир, внутрішня безпека, а також успішна спільна війна проти «невірних» і, в такий спосіб, поступове розширення християнської цивілізації.

В основу функціонування конфедерації пропонували покласти такі принципи: пріоритет спільних європейських

інтересів над національно-державними, недопущення війн між державами – учасницями союзу, досягнення рівноваги між ними за розмірами й силами, рівноправного юридичного статусу, цілковитої свободи морської та суходільної торгівлі в межах усього союзу, рівноправності релігій католицької і протестантської.

Головним завданням союзу, згідно з проектом, було підтримання рівноваги в Європі та розгляд і залагодження можливих конфліктів.

Для управління союзом Сюллі пропонував створити Вищу (Генеральну раду) з міністрів, комісарів чи представників урядів усіх країн-учасниць. Її мали скликати щотири роки й вона мала включати по чотири комісари від папи, імператора, королів Франції, Іспанії, Англії, Швеції, Ломбардії, Польщі, і по два – від кожної республіки. Раді було надано повноваження верховного арбітра в будь-яких суперечках, як між державами-учасницями, так і між правителями та їхніми підданими. Рішення Ради були обов'язковими й остаточними. Її засідання з міркувань рівноправності проводились би щороку в одному з 15 міст кожної держави-учасниці. Крім того, було передбачено створення шести Рад нижчої інстанції, чия компетенція поширювалась би на окремі частини союзу.

Вищій раді було надано загальну законодавчу владу, здійснення судової влади над окремими частинами союзу, загальну виконавчу владу, функцію розпорядження спільною армією та контроль над внесками держав-учасниць до союзного бюджету. Рішення в Раді було передбачено ухвалювати більшістю голосів. Держави, що вступали до союзу, втрачали права виходу з нього.

В проекті Сюллі було заплановано створення об'єднаної коаліційної армії з національних контингентів; визначено її чисельність, озброєння й утримання за рахунок союзників. Для досягнення приблизної рівноправності між державами-

учасницями Сюллі вважав за необхідне проведення радикальних територіальних змін і перекроювання кордонів багатьох європейських держав. Насамперед це було спрямовано проти Габсбургів, аби позбавити їх володінь у Німеччині, в Італії та в Нідерландах і цим послабити їхній вплив у Європі. Габсбурзьку державу Сюллі вважав головною перепоною для здійснення свого проекту. Це, звісно, вносило суперечності в міжнародні відносини, і план не мав перспектив реалізації. До того ж, Європу було втягнуто у кровопролитну 30-річну війну.

На думку дослідників, проект Сюллі був однією з перших спроб перевлаштування Європи на федеративних основах. Однак він витлумачував європейську ідею так, що об'єднання Європи й досягнення «європейської рівноваги» підносили під кутом зору інтересів однієї держави, а саме Франції.

Цікаві погляди на питання війни і миру висловлював у XVII ст. викладач паризького лицю **Емеріх Крюсе** (1590–1648 рр.) – автор низки праць на історичні теми. 1623 р. в Парижі вийшла його книга «Новий Кіней, чи Міркування про стан, що надає можливості й засоби для встановлення загального миру і свободи торгівлі в усьому світі».

Кіней – давньогрецькій оратор і дипломат IV–III ст. до н. е., був радником епірського царя Пірра (319–273 рр. до н. е.), який у боротьбі з римлянами здобув перемогу в битві при Аускулі 279 р. до н. е. з такими великими втратами, що після неї вигукнув: «Ще одна така перемога, і я залишусь без війська!». Вислів «піррова перемога» увійшов в історію як символ невиправданих жертв. Кіней радив Піррові дотримуватись політики миру і не встрявати у війну з римлянами, оскільки втрати, що їх спричинила війна, не варті перемоги. Цим історичним прикладом Крюсе доводив безглуздість війн через будь-які причини, зокрема й через релігійні, та необхідність відмови від них. Він виступив з ідеєю створення всесвітнього союзу, заснованого на

релігійній толерантності й об'єднанні держав світу заради припинення війн і забезпечення благоденства всіх людей світу. Керівним органом союзу, на думку Крюсе, могла б стати Міждержавна Асамблея (чи парламент), де були б представлені держави Європи, Азії та Африки, як монархії, так і республіки, й незалежно від віросповідання. Крюсе був прихильником збереження суверенності національних держав. Рішення в Асамблеї мали ухвалювати більшістю голосів, а їх виконання було обов'язковим, навіть із застосуванням зброї проти кожного, хто не став би їх виконувати.

Головним моментом у книзі Крюсе була пропаганда ідеї розвитку міжнародної торгівлі як головної умови «вічного миру» і справедливого світового порядку. Крюсе першим висловив пропозицію про створення універсальної міжнародної організації, що стала б гарантом збереження миру. Прогресивність ідеї Крюсе про створення міжнародної організації особливо проявилась в утвердженні рівності її членів. 1648 р. (рік смерті Крюсе) завершився перший в історії міжнародний конгрес – Вестфальський, що поклав край Тридцятилітній війні й оформив принципи юридичної рівності цивілізованих держав. Вестфальський мир, отже, дав початок рухові до створення міжнародної організації, що її запропонував Крюсе.

Голландський правознавець і філософ **Гуго Гроцій** (1583–1645 рр.) обґрунтував на основі теорій природного права й суспільного договору нову світську доктрину міжнародного права, що зіграла важливу роль у розвитку ідеї єдиної Європи, оскільки значно сприяла формуванню нового типу міжнародного правопорядку, заснованого на принципах рівності держав, співпраці між ними й мирного розв'язання суперечок. У трактаті «Про право війни і миру» (1625 р.), написаному в період Тридцятилітньої війни, під час формування «європейської рівноваги», автор міркував про

війну як про природній і невід'ємний стан людства, що його неможливо усунути. Водночас, він вважав за цілком необхідне поставити міжнародні відносини, зокрема й війни між державами, в суворі рамки закону. Трактат був першою спробою кодифікації права націй і держав, особливо щодо проблем війни і миру. Гроцій ввійшов в історію як один із перших теоретиків міжнародного права. Його творчість мала виразну антивоєнну спрямованість. Гроцій одним із перших дійшов висновку про необхідність колективної боротьби за підтримання миру. Йому ж належить одна з перших класифікацій справедливих і несправедливих війн.

На думку сучасних дослідників, у трактаті Гроція правителі й політики, що обслуговували їхні інтереси, отримали в своє розпорядження інструкцію зі створення стійкої міжнародної системи в Європі. Тридцятилітня війна поставила Європу на межу виживання (наприклад, деякі області Німеччини знелюдніли на 80%). Політичні еліти великих держав скористались ідеями Іржи Подебрада, Еразма Роттердамського, Максимільєна Сюлі і вперше привели Європу до стану балансу сил.

Чеський мислитель і педагог **Ян Амос Коменський** (1592–1670 рр.) запропонував переглянути й цілком реформувати філософію, політику та релігію, тобто самі основи людських взаємин, і на цій оновленій основі створити всесвітній добровільний союз рівноправних незалежних держав. Він пропонував доручити охорону нового справедливого суспільного порядку видатним особистостям.

Певний вплив на дальшу еволюцію ідеї європейської єдності справив досвід окремих розвинених європейських країн. Зокрема, англійський автор **Вільям (Уільям) Пенн** (1644–1718 рр.) у трактаті «Досвід про сучасне і майбутнє миру в Європі», посилаючись на успішну діяльність англійського парламенту, пропонував заснувати організацію європейських держав на основі єдиного представницького

органу (Верховної ради, Парламенту чи Палати держав Європи), що мав стати органом влади, вповноваженим ухвалювати правові норми для Європи, залагоджувати суперечки між державами, запроваджувати санкції. Особливість проекту Пенна полягала в тому, що в ньому зроблено одну з перших спроб деталізувати умови функціонування загальноєвропейського механізму. Він уперше висловив думку, про те, що об'єднані інститути загальноєвропейського союзу мусять мати певні права відносно певних європейських держав. Для забезпечення миру й безпеки Вільям (Уільям) Пенн пропонував створити Європейську лігу, чи конфедерацію, до якої увійшли б усі європейські держави, зокрема Туреччина й Росія. Вищим її органом мав стати Парламент, якому слід було надати права арбітражу, а також примусу до миру й виконання колективних рішень. Пенн вважав, що така система мала б абсолютний стримуючий потенціал. Він висловлював думку, що слід усіляко запобігати всім спробам порушити «рівновагу», що склалась у Європі, й головна турбота об'єднання полягає в захисті європейського статус-кво. Жодна держава не посміла б порушити мир, знаючи, що вона неминуче зіштовхнеться з об'єднаними силами решти держав. Водночас, Пенн підкреслював необхідність захисту свободи національних держав, їхній суверенітет мало бути обмежено в питаннях підтримання миру. В інших сферах повноваження держав не мали б жодних обмежень. Пенн детально розробив порядок функціонування запропонованих органів, джерела їх фінансування, норми представництва, порядок ухвалення рішень тощо. Однак він вважав, що наднаціональні органи мають обмежувати суверенітет держав лише в питаннях підтримання миру, тоді як в інших сферах їхня компетенція лишатиметься недоторканою.

В епоху Просвітництва (кінець XVII – середина XVIII ст., називають також період 1715–1789 рр.) ідея єдиної Європи,

що до цього звучала лише від небагатьох мислителів, починає набувати загального поширення. В цьому сенсі слід особливо відзначити французького дипломата й філософа **Шарля Ірине де Сен-П'єра** (1658–1743 рр.), котрий усе життя присвятив активній пропаганді ідей об'єднання європейських країн. Вони стали відомі широким верствам громадськості і справили значний вплив на переконання й ідеали багатьох наступних поколінь мислителів. Будучи французьким представником на мирній конференції в м. Утрехт (Нідерланди), де 1713–1715 рр. було підписано низку мирних договорів, що поклали край війні між європейськими державами за іспанську спадщину, він 1712 р. опублікував перший том «Проекту вічного миру в Європі», доповнений 1713 р. й 1716 р. другим і третім томами. Характерними для вирішення проблем миру в Європі у Сен-П'єра є поєднання гуманістичного й політичного підходів. Як і решта гуманістів, джерела війни він бачив у політичних претензіях, в авантюрах і в територіальних зазіханнях європейських володарів, та водночас – в агресивних рисах людської натури. Проте французький дипломат вважав, що в Європі існують сприятливі передумови для встановлення тривкого миру. Він аргументовано й чітко схарактеризував особливості європейської історії та географії, а також їхні об'єднавчі мотиви.

На відміну від інших континентів, Європа, на думку Сен-П'єра, – це «ідеальне зібрання народів, об'єднаних не лише одним іменем у справжню спільноту, що має власні релігію, мораль, звичаї і навіть закони, від яких жоден народ, що входить до цієї спільноти, не може відступити, не порушивши відразу загального спокою». Особливо французький мислитель підкреслював значення основи, що об'єднує європейські народи – християнства, а також того, що зв'язки між ними виникли в Європі – «більш рівномірно населеній, більш рівномірно родючій, краще об'єднаній у всіх

своїх частинах», пов'язаній легкими шляхами сполучення, книгодрукуванням, «спільністю наук і знань». Всі ці особливості й досягнення розвитку Європи, згідно з «Проектом» Сен-П'єра, й роблять її, на відміну від Азії чи Африки, зібранням народів, ідеальними для об'єднання в справжню співдружність.

Оригінальною була думка мислителя про те, що основою «вічного миру» в Європі має стати європейська рівновага як наріжний принцип мирного устрою. Тому одне з головних завдань розвитку європейських держав полягає в тому, аби ввести положення про європейську рівновагу в рамки закону, міжнародних угод і спеціальних сталих інститутів. Тому, за Сен-П'єром, особливо важлива роль у створенні й підтримці європейської рівноваги має належати дипломатії та дипломатичним переговорам. Він підкреслював важливу роль мирного залагодження конфліктів через дипломатичні переговори, «які майже завжди врівноважують один одного». Сен-П'єр відкидав думку про створення «загально-європейської монархії», оскільки вважав, що попередній історичний досвід довів безплідність і неприйнятність об'єднання Європи під владою будь-якого монарха. Її об'єднати можна лише на конфедеративних засадах у формі «великої християнської республіки». На відміну від авторів попередніх проектів, Сен-П'єр вважав, що до майбутнього союзу мають увійти Туреччина й Росія.

У «Проекті вічного миру в Європі» докладно розроблено договір про європейську конфедерацію через створення «вічного союзу» всіх європейських монархій, визначено його цілі, склад, завдання, компетенцію, механізм ухвалення рішень, насамперед регулювання суперечок між державами, фінансування спільних витрат.

Функції керівних органів союзного утворення за «Проектом» було надано Європейському Сенатові та спеціальній Комісії. Сенат представляв би всі держави Європи і

європейські монархи делегували б йому частину своїх повноважень. Головним призначенням Сенату було б розв'язання найважливіших політичних, фінансових і військових питань і взаємних суперечок, що могли загрожувати стабільності й мирному розвиткові держав-учасниць. Спеціальна Комісія з п'яти сенаторів мала виконувати роль європейського уряду.

Одним із головних мотивів «Проекту» було забезпечення прав держав – учасниць конфедерації. Для цього він передбачав створення арбітражу й суду та навіть можливість колективного застосування сили проти порушника союзного договору. Столицю союзу Сен-П'єр пропонував розташувати в м. Утрехті. У «Проекті» висловлено думку про те, що важливим об'єднавчим чинником європейських держав має стати розвиток торгівлі, що вимагатиме створення відповідних координаційних інститутів. План Сен-П'єра був першим «європейським проектом», що викликав значний інтерес у європейських учених, політиків і державних діячів.

Нові ідеї щодо майбутнього Європи сформулював видатний французький філософ епохи Просвітництва **Жан Жак Руссо** (1712–1778 рр.). Він виступав за союз європейських держав, хоча і вкрай скептично оцінював таку можливість у рамках монархій. Руссо вважав, що союз монархів є неможливим уже в силу природи монархічних держав, а тому виникає альтернативна концепція об'єднання європейських держав. Спираючись на принципи суспільного договору, Руссо виступав за створення союзу вільних народів відповідно до спеціальної угоди жителів Європи. Розв'язання спірних питань між ними він вважав можливим через укладення договорів, а влаштування європейських справ уявляв за зразком кантонів Швейцарії. 1761 р. Руссо опублікував проект Сен-П'єра і написав до нього додаток під назвою «Міркування про вічний мир», опублікований 1782 р., вже після смерті автора. Руссо підтримав основну

ідею Сен-П'єра про створення конфедерації. Цікавим є висновок Руссо про те, що європейська федерація взагалі є можливою лише як результат і наслідок революційної боротьби. Цим він ніби передрікав дії революційної Франції та Наполеона Бонапарта.

Великий внесок у розвиток європейської політичної і правової думки епохи Просвітництва зробив німецький філософ **Імануїл Кант** (1724–1804 рр.). Його основною заслугою стало те, що він розробив концепцію об'єднання європейських держав і встановлення загального миру, що до нього було цілковитою утопією, науково аргументував, методологічно обґрунтував і так зробив її чітко означеною правовою проблемою. Більше з тим, саме Кант першим надав ідеї союзу держав цілком нового трактування: таке об'єднання має бути утворене на принципах «федералізму вільних держав», тобто союзу рівноправних народів. Тому маємо підставу для принципового твердження, що від Канта походить ідея Сполучених Штатів Європи (термін, що з'явився водночас із виникненням Сполучених Штатів Америки й початком Великої французької революції, як альтернатива конгломерату розрізнених, невпинно взаємно ворожих монархій).

Отже, в епоху Просвітництва відбувається докорінне переосмислення ідеї союзу держав. Ідеалом об'єднання держав Європи стає створення не монархічного, а республіканського союзу.

І. Кант у праці «До вічного миру» (1795 р.) посилався на федерацію держав як на засіб забезпечення миру, на своєрідній перехідний етап, головною метою якого мало стати становлення спільнот, заснованих на традиціях республіканізму, федералізму й панування права. «Вічний мир», за Кантом, не може виникнути сам собою, оскільки природним станом людства є війна. Тому мир слід «встановлювати». Задля гарантування його дотримання, в

усіх країнах слід запровадити республіканське правління, засноване на принципах свободи й рівності всіх громадян перед законом. Договір між державами слід підкріпити союзом між народами. Якщо питання про мир і війну буде передано до компетенції громадян, це вкрай ускладнить розв'язання війн.

Значний внесок у розвиток «ідеї Європи» було зроблено в XIX ст. Це було століття значних соціальних струсів, бурхливого розвитку капіталізму, колоніальних захоплень, зародження визвольних рухів і стрімкого розвитку технічного прогресу. Величезний вплив на світовий розвиток справила Велика Французька революція (1789–1794 рр.). На «ідею Європи» він був істотним, однак у край суперечливим. Французька революція відбувалась під гаслами братерства й рівності народів і водночас – вона значно поновила поняття суверенітету, сприяла становленню легітимності національних держав і визнанню правомірності визвольних та ідеологічних війн. У час революції виникли такі універсальні ідеали, як «права людини», «політична рівність», поняття «громадянство» тощо. Носієм суверенітету віднині стала нація, а не монарх. Народ ставав повноправним учасником соціального й політичного життя. Революція внесла елемент історизму в трактування власне поняття «Європа». Цінність історизму полягає в тому, що він орієнтує на пізнання будь-якого предмета, явища, події, місця й часу, в розмаїтості зв'язків і відносин цього явища з іншими. Соціальні потрясіння докорінно змінили інтелектуальний стан Європи. Це уможливило сприймання тодішніх соціальних процесів під кутом історизму.

В результаті, саме в XIX ст. трактування «ідеї Європи» набуває політичного, економічного, культурного й соціального характеру. «Ідея єдиної християнської Європи» хоч і не зникає, однак остаточно відходить на другий план.

Велика Французька революція також відкрила тривалий період війн у Європі, в перебігу яких протилежні сторони по-різному інтерпретували європейську ідею. Найбільший вплив на її формування справила діяльність французького імператора **Наполеона Бонапарта** (1769–1821 рр.).

Користуючись піднесенням активності народних мас, Наполеон намагався встановити панування Франції в Європі і в такий спосіб завоювати першість у змаганні за неї з Великою Британією. Хоча вже у вигнанні на острові Св. Єлени в своїх мемуарах він писав: «Одним із моїх головних намірів було об'єднання всіх тих народів, що розпались чи їх розділили революції та політика... Я хотів з усіх цих народів створити єдиний державний організм. За такого стану справ було б більше можливостей, аби всюди запровадити одноманітні кодекси, принципи, думки, почуття, погляди й інтереси. Тоді, можливо, завдяки тій повсюдній освіті, стали б реальними мрії про те, що велика європейська родина прийме принципи американського конгресу чи грецької амфіктонії. Наполеон фактично провадив курс на побудову універсальної монархії силою зброї. Франція, тепер уже як єдина нація, перейшла до завойовницької політики, що, своєю чергою, сприяло поширенню націоналізму всією Європою. Замість релігійних і династичних суперечок, головною причиною війн стала віднині розбіжність національних інтересів, що далі призвело до ще жорстокіших сутичок.

Використовуючи армію та культурний вплив Франції, Наполеон намагався об'єднати Європу під французьким керівництвом і створити навколо Франції низку васальних, залежних чи союзних держав, що були б фактично під його контролем і не провадили б самостійної зовнішньої політики. Французький імператор не лише силою об'єднав більшу частину Європи, а й здійснив у ній широку реконструкцію та модернізацію. Він хотів створити «систему європейської

федерації», де мала діяти єдина для всієї Європи правова система з єдиними європейським кодексом (кодекс Наполеона) і європейським судом, єдиною європейською валютою, спільною армією, єдиною системою мір і ваги та європейською академією наук. Незважаючи на провал спроби Наполеона об'єднати Європу, його діяльність сприяла значному поширенню ідеї європейської єдності.

Поширення націоналізму всією Європою, розбіжності національних інтересів стали однією з передумов появи нового інтелектуального руху – Романтизму, представники якого вважали пріоритетним розвиток національних держав (замість космополітичного підходу). Лише цілковите формування національних держав, на їхню думку, могло призвести до припинення війн між європейськими народами і до створення Сполучених Штатів Європи.

Розчарування в результатах Французької революції чітко проявилось у працях німецького філософа **Йоганна Готліба Фіхте** (1762–1814 рр.). Спочатку він був палким прихильником Французької революції і вважав, що встановлення загального миру полягає в об'єднанні європейських держав і в затвердженні нового справедливого світоустрою в окремій найрозвиненішій країні, що стала б зразком для всіх решти держав і поширила б свої революційні принципи на весь світ. Однак реалії наполеонівських війн змусили Фіхте відмовитись від цих поглядів. Він дійшов висновку про необхідність побудови «замкненої торгівельної держави», яка б діяла на принципах самодостатності і прагнула б до досягнення добробуту всіх верств населення. Лише така держава, на думку Фіхте, могла б називатися культурною, чи інакше – цивілізованою. Тому він покладав особливі сподівання на об'єднання Німеччини та вважав головною рушійною силою німецький народ. Утім, слід зазначити, що Фіхте, увібравши ідеали Просвітництва, не відмовлявся і від власних космополітичних поглядів.

Взаємну ізоляцію держав він вважав вимушеним заходом, необхідним для становлення цивілізованих держав у Європі. Досягнення цієї мети, на думку Фіхте, створило б передумови для об'єднання всіх держав у всесвітню організацію.

Наполеонівські війни, як уже було зазначено, дали потужний поштовх розвитку національної свідомості європейських народів, насамперед німецького, роздробленого на численні дрібні королівства і князівства. Недаремно багато європейських мислителів XIX ст., що висували ідеї об'єднання європейських держав, були саме німцями. Вони вважали, що процес об'єднання Німеччини стане початком єднання Європи, а згодом і всього світу.

Крім Й. Фіхте, передовими німецькими вченими першої третини XIX ст. були також **Фрідріх фон Генц** (1764–1832 рр.) і **Карл Христіан Фрідріх Краузе** (1781–1832 рр.). Вони були прихильниками не революційного, а еволюційного розвитку європейської політичної системи. Генц вважав, що для успішного еволюційного розвитку слід повернутися до відомої від XVIII ст. системи «політичної рівноваги». Це забезпечить стабільність і мир у Європі, які могли б гарантувати «прогресивне покращення» держав, домінування права як у кожній державі, так і у їхніх відносинах.

Оригінальний проект «союзу європейських держав» склав К. Краузе. Під таким об'єднанням автор розумів «навіки проголошений союз вільних незалежних держав у межах спільного міжнародного права», що на завершальній стадії мав трансформуватись у федеративну державу. Будь-яка європейська держава може вільно вступати в союз і добровільно виходити з нього. Союз мало бути засновано установчим договором, у проекті якого Краузе наводив основні його статті, в яких було закріплено принцип рівноправ'я держав – учасниць союзу, свободу перебування на території одна одної, рівні права користування, зокрема

спільними водами, внутрішніми морями тощо в межах «дії влади союзу». Держави – учасниці союзу не можуть вести війну з третіми державами. Лише весь союз має право оголошувати війну й укласти мир. Управління союзом здійснювала б союзна рада, рішення якої ухвалені одностайно, набували б сили закону. Суд союзу розглядав би питання, пов'язані з суперечками держав.

Усім державам світу Союз мав декларувати, що він «відмовляється від захоплення земель і людей силою... і ніколи й за жодних обставин не визнаватиме основою права – насильство...». Столицею союзу пропонували зробити Берлін, а основною мовою – німецьку. Отже, попри декларовану в проекті рівність усіх народів, що ввійшли б до союзу, перевагу в ньому було надано Німеччині. Проте Краузе уявляв Європу єдиною батьківщиною єдиного «європейського народу».

Він допускав можливість входження до єдиного європейського об'єднання як республіканських, так і монархічних держав. Однак при цьому всі вони мали поділяти принцип цілковитого й безумовного дотримання норм права. Це забезпечило б мир між державами й дало б їм змогу здійснювати «внутрішні удосконалення».

На відміну від Фіхте, який покладав свої сподівання на народні маси, Генц і Краузе розраховували на розсудливість провідних європейських монархів.

На Віденському конгресі 1814–1815 рр. переможці над Наполеонівською Францією запропонували власний проект організації європейського політичного простору в межах Віденської системи міжнародних відносин, заснованої на підтриманні легітимізму й «політичної рівноваги». За ініціативи російського царя Александра I вони створили у вересні 1815 р. Священний союз, до якого ввійшли Росія, Австрія і Пруссія, а згодом поступово приєдналися усі європейські монархи (зокрема Франція, де було відновлено

владу династії Бурбонів). До Союзу не приєднались Англія, Ватикан і Османська імперія. Священний союз прагнув встановити своєрідну систему контролю над Європою задля стабілізації європейського порядку. Його засновники сприймали «єдину Європу» як союз імперій у боротьбі проти утворення нових національних держав. Проіснував Священний союз до 1822 р.

Реакційний характер Священного союзу, що виступав проти будь-яких змін, для всіх прогресивних тодішніх мислителів був абсолютно неприйнятним. На противагу консервативним установкам Священного союзу виникли нові концепції європейської інтеграції, що їх ініціювали соціалісти й республіканці. Багато хто використав досвід розвитку США. Ідеям співпраці європейських монархів письменники й філософи протиставляли ідеї об'єднання народів. Французький філософ, соціаліст-утопіст **Клод Анрі де Рувруа Сен-Симон** (1760–1825 рр.) ще під час засідань Віденського конгресу як альтернативу альянсу абсолютних монархів пропонував створення союзу Англії та Франції, як двох найрозвиненіших країн Європи. Його підмурівком мав стати принцип народовладдя. Сен-Симон закликав ці дві найбільші країни Європи цілком відмовитись від феодальних традицій і взяти на себе цивілізаційну роль у справі об'єднання континенту на зовсім нових, прогресивних засадах. Після свого об'єднання в межах спільного Парламенту Англія і Франція насамперед зайнялись би питанням об'єднання Німеччини, перетворення її на державу з парламентською формою правління та приєднання її до англійсько-французького союзу, навіть якби Німеччина стала грати провідну роль у Європі. Створення такого союзу уможливило б початок перетворень у решті європейських країн і їх поступове входження до єдиного об'єднання, за збереження незалежності кожної. Далі Сен-Симон пропонував зробити верховною владою загальноєвропейський Великий парла-

мент, «який стояв би над усіма національними урядами й мав би повноваження залагоджувати суперечки між ними». Цей парламент мав складатися з двох палат: Палати депутатів і Палати Перів (як палати громад і палати лордів у Англії). Засідання Парламенту відбувались би під керівництвом виборного короля – правителя всієї Європи.

Впливовим інтелектуалом і одним із духовних батьків сучасної італійської нації був **Джузеппе Мадзіні** (1805–1872 рр.) – революціонер, публіцист, філософ, письменник. Активна революційна діяльність за національне визволення й об'єднання Італії принесла Мадзіні широку популярність поміж однодумців різних європейських країн. На розвиток європейської ідеї справила певний вплив таємна організація «Молода Європа», яку він створив у Берні (Швейцарія) і в якій він бачив прообраз «федерації європейських народів». Метою організації було сприяння співпраці представників демократичних і національно-визвольних рухів у Бельгії, Франції, Німеччині, Іспанії, Італії та Польщі. Вона обстоювала створення в Європі республіканського устрою на зразок США, однак проіснувала недовго. Мадзіні закликав усі європейські народи до об'єднання в боротьбі з абсолютистськими порядками. Після знищення старого ладу, що вже доживав віку, всі народи Європи мали здобути змогу остаточно подолати феодальну роздробленість і збудувати власні національні держави, засновані на принципах демократії та республіканізму, що, своєю чергою, мало б неминуче призвести до створення загальноєвропейського, а далі і всесвітнього союзу народів.

«Молодоєвропейський рух» був надто слабкою силою. Однак допомагав затвердити у свідомості європейців потребу тісної співпраці вільних держав Європи.

В «Акті братства» асоціації «Молода Європа» (1834 р.) Мадзіні пропонував об'єднання Європи у формі європейської федеративної республіки, заснованої на рівноправ'ї народів.

На початку 1850-х рр. Мадзіні заснував «Центральний Європейський демократичний комітет», який визначив своїм політичним завданням створення Сполучених Штатів Європи. За Мадзіні, народи, звільнені від тиранії монархів, повинні виявити природне прагнення до міжнаціональної асоціації, яка стане вираженням бажання націй жити у взаємних мирі й гармонії та планомірно розвиватись. Окрім політичної асоціації, схожої за своїми принципами на сучасний Європейський Союз, Мадзіні пропонував створити єдиний Європейський Суд, що міг би ухвалювати обґрунтовані правові рішення в разі виникнення міжнародних суперечок.

Створення Сполучених Штатів Європи (СШЄ) палко підтримували європейські ліберали й революційно-демократичні кола, що боролись за об'єднання німецької, італійської та інших розділених націй. Ліберальні й революційно-демократичні проекти СШЄ було виголошено на Конгресах Миру. Одним із найпалкіших їхніх прихильників був видатний французький письменник **Віктор Гюго** (1802–1885 рр.), котрий усе своє життя присвятив боротьбі проти абсолютизму. На Третьому Конгресі миру, що відбувся в Парижі 1849 р., Гюго вказував на можливість створення Сполучених Штатів Європи та «Верховного, суверенного сенату, який буде для Європи тим же, що й парламент для Англії». Він закликав до федералізації континенту й висловив упевненість, що настане братерство народів Європи і настане той день, «...коли не буде існувати жодних інших полів битв, окрім відкритих для торгівлі ринків і відкритих для ідей умів. Настане день, коли два великі блоки, тобто Сполучені Штати Європи і Сполучені Штати Америки, стануть один проти одного, подадуть один одному через моря руки, й вестимуть обмін продуктами своєї торгівлі й виробництва, своєї культури і своїх геніїв». Гюго вважав, що столицею СШЄ мав стати Париж, а головну роль у створенні їх

віддавав Франції. 1867 р. в Женеві було утворено Міжнародну Лігу миру і свободи, що також поділяла ідеї СШЄ. Саме Гюго став ініціатором такого союзу. Дальшим планам завадила війна між Пруссією та Францією (1870–1871 рр.). Одним із її наслідків було різке посилення суперечностей між європейськими державами, що призвело до створення взаємно ворожих таборів: Троїстого союзу на чолі з Німеччиною і Троїстої згоди (Антанти) – Росії, Франції та Великої Британії.

1.4 Ідеї об'єднання Європи на початку ХХ ст. – в першій половині 1940-х років

Наприкінці ХІХ ст. в умовах загострення міжнародних відносин, утворення міжімперіалістичних блоків, коаліцій і союзів почали відроджуватись ідеї та проекти об'єднання Європи під гаслом «Сполучених Штатів Європи». Значною мірою це було зумовлено страхом за майбутнє континенту, коли протиборство великих держав набувало не лише європейського, а й світового характеру та стало загрожувати світовою війною.

За умов загострення міжімперіалістичних суперечностей ліберальні кола європейських країн сподівались, що СШЄ дадуть змогу розв'язати ці суперечності й забезпечити європейський континент від війни. Відродження проектів об'єднання Європи використовували й реакційні кола імперіалістичних держав у власних агресивних планах. Зокрема Німеччина прагнула до гегемонії на континенті й до переділу колоній. Велика Британія намагалася зберегти позиції провідної світової держави і свої колоніальні володіння та першість на морі. Франція не полишала намірів повернення Ельзаса й Лотарингії, захоплених у неї в результаті французько-пруської війни 1870–1871 рр. Царська Росія виношувала ідеї слов'янської федерації –

об'єднання під своєю егідою всіх слов'ян, що значно посилило б її позиції в Центральній Європі й особливо на Балканах. Назрівало жорстоке зіткнення двох протилежних європейських коаліцій – Троїстого союзу й Антанти. Водночас відбувався процес завершення колоніального поділу світу, й це породжувало додаткові суперечності між великими державами (Німеччиною та Великою Британією в Південній Африці, Росією та Японією на Далекому Сході тощо). В такій ситуації виникла низка проектів європейського єднання. Зокрема, 1900 р. учасники конгресу політичних наук у Парижі розглядали різні європейські ідеї, зокрема й питання про створення Сполучених Штатів Європи, яке опинилось у центрі уваги. Доповідачі доводили життєву необхідність європейської організації, висловлювали впевненість, що саме об'єднання Європи в союз стане спроможним надати їй нової сили, забезпечити мир і усунути чимало міжнародних суперечностей.

Наприкінці XIX ст. виникли також концепції європейської інтеграції гегемоністського та націоналістичного спрямування. Їхні ініціатори спирались насамперед на інтереси власних держав і прагнули сформувати об'єднання, що згуртували б інші держави, підпорядковані великим державам. Одним із таких проектів була концепція Серединної Європи (Міттельєвропа) під німецьким керівництвом. Власне задум «Серединної Європи» тоді не був новим. Його складові – створення середньоєвропейського економічного союзу, європейської митної унії, до якої мали входити Німеччина, Австро-Угорщина, Нідерланди, Скандинавські країни, Швейцарія, Італія, Франція, країни Балканського півострова та європейська Туреччина – обговорювали від кінця XIX ст. в економічному сенсі. Вони змінювалися в міру зростання економічного й політичного впливу Німеччини в Європі.

Довкола проблеми «Серединної Європи» точилися жваві дискусії в політичних, військових, академічних, журналістських колах Німеччини.

Вже на початку Першої світової війни 1915 р. в Німеччині було видано книгу німецького теолога й публіциста, депутата рейхстагу **Фрідріха Науманна** (1860–1919 рр.) «Mitteleuropa», яка в російському перекладі вийшла в Петрограді 1918 р. Книга Науманна поєднувала розрізнені пангерманські теорії в єдину систему. Головною її ідеєю було довести, що так само, як утворення Німецької імперії розпочалося з об'єднання на економічних засадах під верховенством Пруссії окремих німецьких держав, слід утворювати підпорядковану спочатку економічному, а згодом і політичному керівництву Німеччини середньоєвропейську формацію від Балтійського й Німецького морів до Перської затоки включно з Османською імперією – власницею Протоків і такою, що відповідає світовим цілям.

Формація мала бути самодостатньою в економічному сенсі світовою величиною. Окремі її частини зберігали б самобутність і внутрішню автономію, але в решті були б цілковито підпорядковані Німеччині.

Стрижнем «Серединної Європи» Науманн вважав союз Німеччини й Австро-Угорщини під керівництвом Німеччини. Прикметно, що розглядаючи питання про механізм управління майбутнім об'єднанням, Науманн центром «Серединної Європи» називає Прагу, центром її морської торгівлі – Гамбург, біржовим центром – Берлін, юридичним – Відень. Вирішення питання про створення «Серединної Європи», на думку Науманна, залежатиме від результатів світової війни.

План «Серединної Європи» був тоді одним із перших конкретних проектів інтеграційних об'єднань Європи й відображав зростання агресивних намірів німецьких керівних кіл об'єднати значну частину континенту під своїм

верховенством. Він викликав протидію в інших європейських країнах. Зокрема, в роки Першої світової війни відродились так звані «середземноморські», чи «латинські», ідеї об'єднання європейських народів. Прихильники «латинської Європи» звертались до традицій античності. До «латино-романської» Європи вони включали країни Середземномор'я. В Росії відроджувалася «слов'янська ідея», що мала досить стійку традицію в Російській суспільній думці. В липні 1908 р. у Празі відбувся четвертий слов'янський з'їзд. Наступний, п'ятий з'їзд відбувся в Софії в червні 1910 р. Провідна роль на цих з'їздах належала учасникам реакційного штабу, які використовували панславизм для пропаганди ідей самодержавства, шовінізму й російського православ'я.

Пангерманські проекти, латинська і слов'янська ідеї являли собою різні сторони й варіанти розвитку європейської ідеї на регіональному рівні.

На цей час зростання суперечностей між європейськими державами й гостре суперництво, що розгорнулось між ними за першість у світі, вже призвели до початку Першої світової війни. Однак думки про необхідність об'єднання Європи і про його можливі способи європейські інтелектуали висловлювали й далі в дискусіях на зустрічах і зборах, особливо на території нейтральної Швейцарії.

В результаті Першої світової війни припинила своє існування низка найбільших монархій: Австро-Угорська, Німецька, Османська та Російська імперії. З їхнім падінням відійшла в історію ідея об'єднання Європи у формі союзу монархій. На чільному місці європейського будівництва віднині незмінно перебувала лише ідея побудови союзу республік. Водночас виникли проблеми, пов'язані з появою на географічній мапі Європи 9 нових держав (Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Королівства сербів, хорватів і словенців (від 1929 р. Югославії), Австрії, Латвії, Литви, Естонії та Фінляндії), більшість із яких мали територіальні

претензії до сусідів, а сусіди – до них, що було спричинено несправедливістю Версальської системи договорів. Здійснення інтеграційних планів ускладнювали гострі міжнародні суперечності (особливо французько-німецькі), політико-ідеологічне суперництво (між нацизмом, соціалізмом, лібералізмом), економічний протекціонізм багатьох держав. Крім того, в новостворених державах дуже сильними були побоювання втратити національний суверенітет у разі приєднання до інтеграційного об'єднання.

Важливим наслідком війни стала Жовтнева революція в Росії 1917 р, прихід до влади більшовиків і створення першої в світі соціалістичної держави. В. І. Ленін та інші більшовицькі лідери вважали російську революцію частиною світової революції та всіляко намагались цей російський феномен поширити на інші країни світу, передусім на Європу, через активну, зокрема і збройну, підтримку численних революційних виступів, насамперед у Німеччині, Угорщині, Австрії, Чехословаччині, Польщі та в інших країнах.

Нарешті, ще один важливий наслідок Першої світової війни: Європа втратила домінуючу роль у міжнародних відносинах. Головною державою і як політично, й економічно стали США. Світовою державою лишалась і Велика Британія. Тим часом роль Франції, хоча вона й була в числі переможців, стала значно менш вагомою. У переможений і принижений Версальським договором Німеччині стали наростати рухи, спрямовані на позбавлення від «Пут Версаля», а також націоналістичні й реваншистські настрої, що загрожувало зростанням небезпеки нової війни. Все це слід враховувати, коли йдеться про інтеграційні проекти міжвоєнного періоду. Ідея об'єднання Європи в ім'я збереження миру знову стала актуальною. Європейська громадськість усвідомлювала дедалі більшу небезпеку нової світової війни, що призвело до зростання числа прихильників демократичного варіанту «європейської ідеї».

В Європі виникли й поширились різні проекти європейського об'єднання, чії автори часто спирались на відповідні праці Сен-П'єра, Руссо, Канта й інших мислителів минулого. Знову почав відроджуватись інтерес до гасла «Сполучених Штатів Європи», інших федеративних європейських планів. Однак, за їхньої розмаїтості, більшість проектів вирізняло вельми песимістичне уявлення про майбутнє, вперше висловлене ще на початку ХХ ст. у праці О. Шпенглера «Захід Європи».

У 1920-х рр. на авансцену політичної думки в країнах Європи вийшли пан-європейські ідеї. Засновником пан-європейського руху став австрійський філософ, письменник, політик граф **Ріхард Куденхове-Калергі** (1894–1972 рр.). 1923 р. він опублікував книгу «Пан-Європа», що відразу ж зробила його широко відомим і викликала активну дискусію про майбутнє європейського континенту. Основною метою пан-європейської ідеї Куденхове-Калергі було припинення війн і підтримання миру й безпеки – як у Європі, через об'єднання європейських держав у єдину організацію, так і в усьому світі, через встановлення політичної рівноваги між політичними блоками у вимірах багатополлярної системи. Куденхове-Калергі був не лише автором передового інтеграційного проекту, а й активним його пропагандистом. Він намагався об'єднати своїх однодумців із різних європейських країн, відвідував європейські столиці, зустрічався з багатьма політиками, дипломатами, громадськими діячами. Основною метою цих поїздок було розпочати організовану кампанію на підтримку Пан-Європи.

Проект «Пан-Європи» містив дев'ять основних пунктів: 1) створення європейського союзу з рівноправних держав, кожній мало бути гарантовано безпеку й самостійність; 2) створення союзної судової інстанції для розв'язання міждержавних суперечок і можливих конфліктів; 3) створення спільного загальноєвропейського військового

контингенту членів союзу для підтримання миру й зального роззброєння; 4) створення митного союзу; 5) відкриття колоній європейських держав для спільної торгівлі; 6) запровадження єдиної валюти; 7) збереження культурної ідентичності країн – учасниць союзу як його основи; 8) захист прав національних і релігійних меншин та ухвалення для цього загальноєвропейської «Великої хартії терпимості»; 9) співпраця з Лігою Націй.

Щодо національних відносин, Куденхове-Калергі вважав, що в довготривалій перспективі напруженість національних і етнічних проблем у міру й завдяки економічній і політичній інтеграції та розширенню демократичних принципів слабшатиме. Це сприятиме стиранню різниці між громадянством і національною належністю та поступовій ліквідації державних кордонів.

Куденхове-Калергі став засновником Пан-європейського союзу – суспільно-політичного руху, що діє й досі, об'єднує більшість європейських держав і є впливовою організацією та справив чималий вплив на процес європейської інтеграції у ХХ ст. 1924 р. вийшло перше число регулярного журналу «Пан-Європа» – офіційного друкованого органу Пан-європейського союзу.

Емблемою Пан-європейського союзу, за пропозицією Куденхове-Калергі, мав стати червоний хрест на тлі сонця (золотого кола), що, на його думку, символізувало б єднання давньогрецької і християнської цивілізацій, як основи європейської культури. Згодом золоте коло стали зображувати в облямівці 12 зірок, що стало прообразом емблеми Євросоюзу.

Автор проекту «Пан-Європи» запропонував створити досить чітку систему загальноєвропейських інститутів, до якої входили б: Федеральна Рада, що мала складатись із представників держав; Федеральна асамблея, до якої національні парламенти мали делегувати представників; Федеральний Суд і Федеральна скарбниця.

Слід, утім, відзначити слабку ланку – він пропонував зберегти необмежений суверенітет держав-учасниць, що цілковито узалежнювало втілення проекту від національних керівників.

Реалізувати ідею «Пан-Європи» Куденхове-Калергі планував за кілька етапів. На першому етапі мало бути скликано всеєвропейську конференцію, другий етап – укладення угод між державами континенту про взаємні гарантії кордонів та про обов'язкове винесення спірних питань на ухвалу спільного арбітражного суду, на третьому – створення митного союзу єдиного економічного простору, а на завершальному, четвертому етапі – заснування Сполучених Штатів Європи. Таке об'єднання стало б самостійним економічним і політичним цілим відносно зовнішнього світу. В ньому відбувалось би становлення єдиної європейської нації з власною ідентичністю, заснованою на досягненнях християнсько-елліністичної культури.

На думку автора, пан-європейське співтовариство мало бути значно меншим за Європу в її географічних межах. Він виключав із нього Велику Британію, оскільки вважав її не європейською, а світовою державою через її колонії. Щойно ж вона надасть колоніям незалежність – шлях до Пан-європейського союзу для неї буде відкритим. Виключав Куденхове-Калергі й Радянський Союз із європейського об'єднання, однак не лише тому, що його більша частина розташована в Азії, а з іншої причини. Росія, вважав він, сама відвернулася від демократичних принципів. Ідеєю світової соціалістичної революції вона намагається поширити свій вплив і становить серйозну загрозу для європейських країн. Вона завжди прагнути до гегемонії.

Куденхове-Калергі вважав, що європейському континентові загрожує неминуче військове вторгнення Росії, котра тоді (1920-ті рр.), відбудовувала свою економіку. Щойно цей процес завершиться, Росія розпочне свою експансію в

Європу. Він не бачив різниці між «царським імперіалізмом», що використовував гасла панслов'янської пропаганди, й більшовиками, які проголосили «пролетарський інтернаціоналізм». Радянську Росію Куденхове-Калергі вважав небезпечнішою для Європи. Справді, після завершення Другої світової війни Радянський Союз включив до сфери свого впливу Східну Європу. Отже, однією з головних причин створення Пан-Європи – федерації європейських держав, об'єднаних спільним ринком і спільним оборонним союзом – була «російська загроза».

Куденхове-Калергі сьогодні вважають одним із духовних батьків об'єднання Європи, оскільки більшість його ідей набула свого втілення в Європейському Союзі. Він також одним із перших став вважати, що Туреччина Кемалю Ататюрка може стати учасником Пан-європейського союзу.

Засадничим принципом, базою для всієї конструкції «Пан-Європи» мала стати французько-німецька угода. Така постановка питання відкривала австрійському мислителю багато проблем. Справді, треба було мати велику сміливість і багату уяву, навіть дар пророцтва, аби писати про французько-німецький союз 1923 р., коли протистояння між Францією та Німеччиною досягли свого апогею (наприклад, Рурська криза 1923 р.). Ідея запобігання війні через об'єднання зусиль двох найбільших держав Європи, що ворогують між собою, вочевидь, тоді була не на часі. Однак після Другої світової війни до неї повернулись і вона зіграла величезну роль у європейській інтеграції.

Великого значення Куденхове-Калергі надавав використанню в Пан-європейському союзі спільної мови як засобу міжнародного спілкування, і такою мовою, на його думку, мала стати англійська. Водночас він розумів, що роль фундаменту «Пан-Європи» найбільше відповідала б Франції, найсильнішій і найвпливовішій державі Європи. Однак ані Франція, ані Німеччина не були спочатку готовими до

зближення. І лише підписання 1925 р. Локарнських угод дало певну користь пан-європейському рухові. Потепління у французько-німецьких відносинах, що настало після Локарно, означало усунення чи, принаймні, послаблення однієї з найбільших, на думку Куденхове-Калергі перепон, що стояли на шляху реалізації ідеї «Пан-Європи».

1926 р. він спробував вивести рух за «Пан-Європу» на вищий рівень розвитку й виступив з ініціативою скликання міжнародного конгресу, метою якого стало б створення більш згуртованої централізованої організації. Конгрес відбувся у Відні з – 6 жовтня 1926 р. В ньому взяли участь 2 тис. делегатів від 24 країн. Під час роботи конгресу було затверджено програму, статут, керівні органи Пан-європейського союзу. Його президентом обрали Куденхове-Калергі, штаб-квартирою став імператорський палац у Відні. Невдовзі філії Союзу було створено в Австрії, Бельгії, Німеччині, Польщі, Чехословаччині, Франції. Його членами стали відомі політичні й державні діячі, зокрема Арістид Бріан (від 1927 р. почесний президент союзу), Едуард Ерріо (1932 р. після смерті Бріана замінив його на посаді почесного президента), Едуард Даладье, Томаш Масарик, Едвард Бенеш, Конрад Аденауер, науковці й діячі мистецтва Бенедетто Кроче, Альберт Ейнштейн, Зігмунд Фрейд, Хосе Ортега-і-Гассет, брати Генріх і Томас Манн, Стефан Цвейг та багато інших.

Другий конгрес Пан-європейського союзу відбувся у травні 1930 р. в Берліні. Він висунув ініціативу утворення Федерації європейських держав – було обговорення питань організації її керівних органів, зокрема Федеральної Ради і Федеральних зборів як законодавчих органів і Федерального уряду, що його мав очолити канцлер із підлеглими йому комісіями (міністерствами).

Третій Пан-європейський конгрес відбувався у жовтні 1932 р. в Базелі. Невдовзі після нього, в січні 1933 р. до влади

в Німеччині прийшла Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (НСДПА), й того ж року пан-європейську літературу в Німеччині було заборонено і знищено, оскільки об'єднання Європи, на думку нацистів, призвело б до недопустимого «змішування рас». Секретаріат Союзу довелося перенести до Австрії.

1935 р. у Віденському парламенті відбулося засідання IV пан-європейського Конгресу, присвяченого боротьбі з націонал-соціалізмом. У березні 1938 р., після аншлюсу Австрії, гітлерівці розгромили секретаріат Пан-європейського союзу у Відні, а Куденхове-Калергі мусив утекти до Швейцарії. 1940 р. він емігрував до США, де в Нью-Йорку в березні 1943 р. відбувся V Конгрес.

Окрім проекту Куденхове-Калергі, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. тривали розробки інших проектів об'єднання Європи. Автором одного з них був **Арістид Бріан** (1862–1932 рр.) – видатний державний і політичний діяч Франції. 1926 р. він уперше зустрівся з Куденхове-Калергі й обіцяв йому моральну підтримку, а 1927 р. взяв пан-європейський рух під свою опіку й обійняв, як уже відомо, посаду почесного президента Союзу. Власні погляди на проблему європейського об'єднання Бріан висловив у офіційному виступі на асамблеї Ліги Націй 5 вересня 1929 р., де, зокрема, сказав: «Я впевнений, що народи мають отримати можливість весь час підтримувати взаємні контакти, обговорювати свої проблеми й ухвалювати спільні рішення. Словом, вони мають створити солідарний союз, який дозволить їм гідно зустріти важливі події, що можуть очікувати їх у майбутньому». Далі у своєму виступі Бріан особливо наголосив, що «об'єднання Європи слід насамперед здійснити в економічній сфері, оскільки розв'язання цієї проблеми не терпить зволікання. Виступи Бріана підтримали інші учасники асамблеї, зокрема німецький канцлер Густав Штреземан (1878–1929 рр.). Втім, це була лише декларація об'єднання, для втілення ідеї були потрібні дальші кроки.

9 вересня 1929 р. відбулась перша неофіційна пан-європейська конференція представників урядів 27 держав. На ній було вирішено, що Бріан подасть конкретні письмові пропозиції урядам держав для детального ознайомлення. Далі за рік, з урахуванням уже їхніх пропозицій, Бріан мав виступити в Лізі Націй з остаточним проектом. Одним із негативних чинників, що заважав здійсненню його планів, була світова економічна криза. Вона викликала сильні автаркічні тенденції в європейських країнах, що створило несприятливу ситуацію для пан-європейської ідеї.

Однак Бріан узявся до розробки остаточного проекту європейського об'єднання, і в травні 1930 р. роботу над ним було завершено. У формі меморандуму проект було оголошено 17 травня 1930 р. – того самого дня, коли в Берліні відкрився II Пан-європейський Конгрес. Меморандум містив добре продумане обґрунтування необхідності європейського об'єднання. Він передбачав поширення на всі держави режиму безпеки, створеного Локарнським пактом. Загалом Бріан вписував запропоновану систему в межі Ліги Націй, однак передбачав і створення незалежних органів. «Об'єднатись, аби жити й розвиватися, – було наголошено в Меморандумі, – це нагальне завдання всіх народів Європи. Настрої народів щодо об'єднання проявились уже досить виразно. Тепер справа за урядами, котрі мають узяти на себе певні зобов'язання». Однак конкретні пропозиції, висловлені в документі, розчаровували. Приміром, центральним органом пропонованого Європейського Союзу мала стати Європейська конференція, що складалась би з представників урядів усіх європейських держав – учасниць Ліги Націй. Виконавчим органом Союзу мали стати Політична комісія і Секретаріат, що був би в її розпорядженні. Місцем перебування цих органів запропоновано Женеву. Це означало тісну взаємодію Європейського Союзу з Лігою Націй. Крім того, в Меморандумі було наголошено, що

входження до Союзу не загрожуватиме суверенності держав-учасниць, а також було проголошено пріоритет політики над економікою. Отже, на відміну від Бріанових принципів 1929 р., він тепер пропонував розпочати з установлення політичних зв'язків.

Розбіжності між державами щодо проекту А. Бріана призвели до створення «Комісії з вивчення Європейського Союзу». Комісія, що її очолив Бріан, працювала впродовж 1931 р., але не досягла жодного результату. Все ж Бріан не припинив своїх зусиль щодо проголошення ідей і планів миру і єднання європейських народів. Однак його смерть 7 березня 1932 р. перекреслила ці плани.

Меморандум про утворення європейського федерального союзу був результатом пан-європейського руху 1923–1933 рр. і найважливішим документом поміж планів об'єднання Європи в період після Першої світової війни. Від попередніх проектів він відрізнявся ще й тим, що мав офіційний характер і його було подано вперше від імені уряду. Його автор А. Бріан увійшов в історію як політик і державний діяч, що зробив важливий внесок до ідеї об'єднання Європи.

Після смерті Бріана і приходу до влади в Німеччині 1933 р. А. Гітлера з його планами світового панування інтерес до пан-європейської ідеї почав слабшати. Перед європейськими урядами постали нагальніші завдання – забезпечити країни від загрози агресії з боку німецького нацизму й італійського фашизму.

Після початку Другої світової війни значна частина інтелектуальної еліти континентальної Європи мусила емігрувати. Одним із центрів еміграції став Лондон, де також знайшли притулок декілька емігрантських урядів. Емігранти обговорювали проблеми повоєнного влаштування Європи, такого, що усунуло б міждержавні суперечності і сприяло б інтеграції європейських держав і можливій федералізації Європи. У найскрутніші для Франції дні кінця травня –

початку червня 1940 р., коли її поразка стала очевидною, прем'єр-міністр Англії В. Черчилль запропонував французькому урядові об'єднати обидві держави в англійсько-французький союз, де було б утворено спільні парламент, уряд, фінанси, об'єднано збройні сили й запроваджено єдине громадянство.

В роки війни Черчилль висловлював і інші пропозиції на повоєнний період, зокрема про створення Ради Європи, єдиної європейської економіки, регіональних європейських федерацій чи конфедерацій: Балканської, Дунайської, Центральноєвропейської, Скандинавської. Активну участь в обговоренні цих пропозицій взяли політики з Польщі, Чехословаччини, Бельгії, Греції та Югославії. 23 січня 1942 р. було укладено договір між емігрантськими урядами Польщі й Чехословаччини про створення польсько-чехословацької конфедерації, до якої учасники вважали за можливе приєднання інших держав Центральної і Східної Європи. Уряди Греції та Югославії підписали також договір про утворення Балканського союзу. Обидва договори здобули підтримку британського уряду й мали за мету не допустити поширення радянського впливу в Центральній і Східній Європі та на Балканах у разі вторгнення сюди Червоної армії. Тому СРСР виступив проти них, що й зумовило невдачу цих договорів. Найуспішнішим із-поміж такого роду договорів був договір між Бельгією, Нідерландами й Люксембургом 5 вересня 1944 р. про створення митного союзу Бенілюкс.

Ідея об'єднання Європи існувала й розвивалась у межах європейського Руху Опору. Найвідомішими її прихильниками були **Альтьєро Спінеллі** (1907–1986 рр.) і **Ернесто Россі** (1897–1967 рр.) – діячі італійського руху опору. Під час ув'язнення за вироком фашистського суду на о. Вентотене (неподалік від Неаполя) вони написали «Маніфест створення Сполучених Штатів Європи», що його згодом стали називати «Маніфестом Вентотене». Поділ

Європи на національні держави автори вважали головною причиною суперництва й ворожнечі між ними і трагедією двох світових війн. Вони рішуче вимагали цілковитої відмови від національних держав, створення в Європі єдиної федеративної держави у формі Сполучених Штатів Європи, ліквідації економічної автаркії, як головного принципу тоталітарних режимів, і створення єдиної економіки. Були й інші пропозиції – формування спільної європейської армії замість багатьох національних, утворення федеральних органів та інститутів, необхідних для підтримання загального порядку в окремих державах-учасниках. Учасникам такого союзу мало бути надано автономні права для їхнього демократичного розвитку. В серпні 1943 р. в Мілані відбувся спеціальний конвент, на якому Спінеллі й Россі та інші учасники висунули проект європейської федерації, який передбачав також встановлення європейського громадянства.

На початку 1944 р. представники національних груп Опору Франції, Італії, Німеччини, Нідерландів і Данії підписали Декларацію про європейську співпрацю, в якій закликали об'єднати Європу після війни в економічній і політичній сферах. У Декларації було висловлено вимогу здійснювати об'єднання на основі спільних цінностей. Федеральний устрій Європи мав спиратися на права людини – особисті, політичні й економічні, що сприяло б вільному розвиткові людської особистості й нормальній роботі демократичних інститутів. Поміж авторів цієї Декларації були Альгіде де Гаспері, Конрад Аденауер і Роберт Шуман.

Однак майбутнє Європи на завершальному етапі Другої світової війни цілком залежало від головних учасників антигітлерівської коаліції (СРСР, США та Англії), де якраз тоді виявились суперечності щодо питань повоєнного влаштування Європи і тенденцій до поділу континенту на сфери впливу.

Контрольні питання:

1. Поняття «Європа» в міфології Стародавньої Греції.
2. Схарактеризуйте відомості про Європу в давньогрецьких авторів (Гомера, Гесіода, Гекатея Мілетського, Геродота, Гіпократа).
3. Зародження й розвиток ідеї європейської єдності.
4. П'єр Дюбуа про створення федерації європейських монархів і об'єднання католицьких держав на політичній основі.
5. Основні положення трактату Данте Аліг'єрі про світову (європейську) державу.
6. Політичний проект Іржи Подебрада, його відмінність від попередніх універсалістських проектів періоду розквіту папської влади.
7. Еразм Роттердамський і його ідеї європейської єдності.
8. Новації «Великого плану» Максимільєна Сюллі.
9. Погляди на питання війни і миру Емеріха Крюсе.
10. Ідея створення загальноєвропейського представницького органу, уряду і трибуналу Уільяма Пенна.
11. Проект «Вічного миру в Європі» Шарля де Сен-П'єра і його основні положення.
12. Імануїл Кант про принципи мирного співіснування в Європі, встановлення «вічного миру» і створення федерації європейських держав.
13. Ідеї організації Європи в працях Франсуа Вольтера і Жан-Жака Руссо.
14. Особливості планів Бонапарта Наполеона зі створення «системи європейської федерації».
15. Сутність ідеї «замкненої торгівельної держави» Йогана Фіхте і «союзу європейських держав» Карла Краузе.
16. Ідеї Клода-Анрі Сен-Симона, союзу Англія-Франція-Німеччина, загальноєвропейського великого парламенту і виборного короля на принципах народовладдя.
17. Джузеппе Мадзіні і Віктор Гюго: ідея боротьби проти абсолютизму і створення Сполучених Штатів Європи.
18. Концепція «Серединної Європи» Фрідріха Науманна.
19. Ідея «Пан-Європи» Ріхарда Куденхове-Калергі.
20. Діяльність «Пан-європейського союзу».
21. План федералізації Європи Арістиди Бріана.
22. Проекти об'єднання Європи в роки Другої світової війни.

Розділ II

Післявоєнні міжнародні відносини й тенденції до західноєвропейської інтеграції 1945–1949 рр.

2.1 Особливості післявоєнної обстановки в Європі

Стан Європи після завершення Другої світової війни різко відрізнявся від її довоєнного стану. Розорена і спустошена війною Європа вже була неспроможною виконувати характерну для неї раніше головну роль у міжнародних відносинах. Друга світова війна фактично завершила період домінування великих держав у Європі. Держави, що до цього вели спір за першість у Європі та у світі – Велика Британія, Франція, Німеччина й Італія – перестали бути великими державами незалежно від того, стали вони переможцями чи переможеними. В плані міжнародних відносин завершення світової війни було рубежем двох епох у новітній історії людства – кінцем епохи європейського панування і початком ери наддержав. Справжніми переможцями стали СРСР і США. Обидві держави мали заслужену славу і авторитет визволителів народів Європи.

В перебігу наступальних операцій 1944–1945 рр. Червона армія вступила на території Польщі, Чехословаччини, Східної Німеччини та Східної Австрії, Угорщини, Румунії та Болгарії. Вона взяла участь у звільненні Югославії та Албанії, частково Норвегії. Хоча в СРСР бомбардування радянською авіацією і висадка десанту 9 травня 1945 р. на данському острові Борнхольм військ Червоної армії, які залишались там до 4–5 квітня 1946 р., називали також участю у звільненні Данії.

Війська США та Великої Британії в ході бойових дій на Західному фронті в 1943–1945 рр. звільнили більшу частину

Західної Європи: Францію, Італію, Грецію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, Данію, Норвегію, західні частини Німеччини, Австрії, Чехословаччини.

В кінці Другої світової війни у Сполучених Штатів і Радянському Союзі в арміях було приблизно по 12 млн. чоловік. Однак США мали монополію на ядерну зброю, значну технічну перевагу над СРСР, як у військовій, так і в невійськовій сферах, найсильніші в світі військово-повітряні сили і флот.

Економічні і фінансові можливості США багаторазово перевищували радянські. Для зруйнованої Європи, до того ж ідеологічно близької до США, яку треба було нагодувати і відбудувати, це стало більше привабливим ніж ідеї перебудови суспільства і народного господарства на соціалістичних засадах.

Отже, якщо США мали можливість широкого вибору дій, як в економічній і політичній, так і військовій сферах – Радянський Союз міг покладатися в основному на військову силу.

В таких умовах почалося змагання за Європу. Ейфорія перемоги зміцнила у лідерів Америки сподівання на поширення американської моделі, а радянське визволення країн Східної і Південно-Східної Європи переконувало Сталіна в істинності думки Леніна про етапність розвитку світового соціалізму, коли він вийде за рамки однієї країни і перетвориться в систему соціалізму. Треба тільки допомогти, підштовхнути. Важливим чинником в таких умовах став факт розміщення в низці країн радянських військ.

Німеччину було розгромлено. Її позбавили армії, військового, наукового й технічного потенціалу, а тимчасово й суверенітету, поділивши на зони окупації. Берлін було виключено із зональної системи і поставлено під контроль окремого об'єднаного союзного органу – комендатури. Місто розділили на чотири сектори: радянський, американський,

англійський і французький. Зональні кордони перетворили Берлін в анклав в середині радянської зони, віддалений на 260 км. від найближчого пункту під англійським контролем. Таке положення німецької столиці, що фактично перебувала в стані ізоляції, радянські власті намагались використати для встановлення контролю над нею. Крім того, за рішеннями Потсдамської конференції (17 липня – 2 серпня 1945 р.) від Німеччини було відокремлено значні території, що переходили до складу Польщі, СРСР, Чехословаччини, Франції. Східний кордон Німеччини змістився далеко на захід і мав пролягати лінією рік Одер – Західна Нейсе, із включенням до складу Польщі м. Щецин (Штетін – нім.) за західному березі. В Потсдамі було також ухвалено рішення про переміщення до західних районів Німеччини етнічного німецького населення з відокремлених територій. Це рішення зачепило 6,5 млн. німців. Величезна маса біженців значно погіршила соціальну ситуацію в Західній Німеччині. Однак не було сумнівів у тому, що ця країна, маючи важливе геополітичне становище в Європі й найбільший людський ресурс із-поміж держав західної частини континенту, з часом увійде до числа великих держав. Якою стане відбудована Німеччина та які обере зовнішньополітичні орієнтири – ці питання не могли не турбувати переможців. А тому для майбутнього Європи німецьке питання було одним із найважливіших.

Ситуацію в Німеччині ускладнювало також те, що інтереси держав-переможниць із питань окупаційної політики стали розходитись, зокрема щодо репараційної проблеми, щодо обміну товарами між радянською і західними зонами окупації, щодо організації місцевих органів влади, щодо ставлення до політичних сил. Зокрема, відмова радянської окупаційної влади постачати сировину і продовольство зі східних районів Німеччини, які до війни були житницею країни, в західні поставили економіку

західних земель у складне становище, а населення деяких районів – на межу голодної смерті.

1945 р. Велику Британію вважали третьою за потужністю, після США й СРСР, державою. Вона зробила значний внесок у перемогу союзників у світовій війні. Жодна інша європейська країна не боролась так послідовно проти гітлерівської Німеччини. Прем'єр-міністр В. Черчилль грав важливу роль у дипломатії воєнного періоду. Британія очолювала велику колоніальну імперію, або Співдружність, як її називали. Вона не лише була провідною поміж західноєвропейських країн, а й мала тісні відносини зі Сполученими Штатами Америки. Однак уже в липні 1945 р. В. Черчилль мусив поступитися посадою прем'єр-міністра лідерові Лейбористської партії Клементу Еттлі: Консервативна партія, що її представляв В. Черчилль, прогнала лейбористам на перших повоєнних виборах до британського парламенту. Ця зміна означала і зміну напрямків у політиці: менше стало уваги до світових проблем і більше – до внутрішніх питань. Порівняно з довоєнним періодом позиції Великої Британії значно послабились. Головною причиною була висока ціна війни. Для її фінансування за кордон було продано активів більше ніж на млрд фунтів стерлінгів. У результаті прибутки від інвестицій у зарубіжні країни скоротились удвічі. 1945 р. Англія витратила за кордоном більше двох млрд. фунтів стерлінгів, а отримала лише 350 млн. Людські втрати Англії були меншими ніж за роки Першої світової війни, однак матеріальні – набагато більшими. Вони склали 25 % національного багатства. Країна не лише не могла сплатити боргів воєнного часу, а й гостро потребувала нових запозичень. У Великої Британії не залишилось ресурсів, щоб грати, як раніше, ключову роль у світовій політиці, і в глобальному – чи навіть у європейському балансі сил. «Особливі» відносини зі Сполученими Штатами певною

мірою компенсували таке послаблення. «Тріумф і трагедія» – так назвав двоїсте становище Англії після війни У. Черчилль.

Аби виправити ситуацію, уряд лейбористів мусив звертатись по допомогу до урядів інших країн, йшлося лише про США й Канаду. У грудні 1945 р. Лондон отримав кредит у розмірі 3,75 млрд доларів від США, а потім ще 1,25 млрд доларів від Канади. Ці кошти було витрачено вже до кінця 1947 року. Отже, економічний стан Британії лишився тяжким і вона потрапила в залежність від міжнародних кредиторів.

1940 р. Франція зазнала нищівної поразки від гітлерівської Німеччини й мусила підписати принизливі умови перемир'я, за якими більшу частину країни, зокрема її столицю Париж, окупували німецькі війська. Ця поразка вивела з війни одну з найпотужніших держав, спроможних протистояти агресії гітлерівської Німеччини, й підірвала її авторитет у Європі. Попри зусилля генерала Ш. де Голля, що в червні 1940 р. для боротьби за визволення країни заснував рух «Вільна Франція» з центром діяльності у французьких колоніях, переважно в Африці, країна так і не змогла відновити попередніх позицій у міжнародній політиці. Включення Франції до четвірки держав, що мали зони окупації в розгромленій Німеччині, було, швидше, не визнанням її попередніх заслуг у війні, а авансом за майбутню роль у побудові нової, повоєнної Європи.

Війна і гітлерівська окупація дорого обійшлись французькій економіці. 1944 р. обсяг промислового виробництва упав до 38%, сільськогосподарського – до 60% від довоєнного рівня. Країна відчувала гостру нестачу палива, сировини, продовольства, предметів широкого вжитку.

Політичну ситуацію у Франції визначали дві сили – патріотичні військові (прихильники Ш. де Голля) і ліві, що входили до Руху Опору і зробили великий внесок у боротьбу проти гітлерівських окупантів. Значний вплив мали

Комуністична (900 тис. членів) і Соціалістична (330–350 тис. членів) партії, що давало привід Москві розраховувати на прихід до влади у Франції лівих сил і серйозно турбувало США й Велику Британію. Франція також гостро відчувала брак коштів для відбудови зруйнованого війною господарства.

Гострі політичні, економічні й соціальні проблеми мала після завершення війни Італія. Вона мусила не лише долати наслідки тривалого періоду фашистського режиму й відбудовувати зруйновану війною економіку, а й бути готовою до підписання мирних договорів із переможцями та пов'язаних із ними територіальних втрат і репарацій. У червні 1946 р. на референдумі в Італії виборці висловились за скасування монархії, і країну було проголошено республікою. Як і в сусідній Франції, вплив лівих сил – комуністів і соціалістів – був значним. На виборах до італійського парламенту вони отримали майже 40% депутатських мандатів.

По-різному складалась післявоєнна ситуація в «малих країнах» Західної Європи (Австрії, Швейцарії, Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі), в зв'язку з різним їхнім становищем в роки війни. Швейцарія, що формально залишалась нейтральною не мала матеріальних збитків і, навіть, збільшила свій експорт воюючим державам, особливо продукції машинобудування, хімічної, металообробної галузі, хоча підприємства легкої промисловості переживали певний спад. Іншою важливою рисою Швейцарії залишалась стабільна і приваблива для зарубіжних вкладників банківська система, що створювало значні можливості і для самої Швейцарії.

Австрія після визволення у квітні 1945 р. була поділена на чотири зони окупації: радянську, американську, французьку і британську, однак мала право формувати власний уряд. Протягом 1945–1950-х рр. суперечності між

союзниками, а також між СРСР і австрійським урядом залишали відкритим укладення договору з Австрією. Між тим, після завершення війни, господарство Австрії перебувало у тяжкому стані: випуск промислової продукції складав лише 20–25 % від рівня 1939 року. Значну роль у відновленні економіки Австрії зіграла американська допомога, особливо за «планом Маршалла». Державний договір з Австрією після залагодження спірних питань було підписано 15 травня 1955 року. Вона задовольнила радянські фінансові вимоги, проголосила постійний нейтралітет у зовнішній політиці і була звільнена від окупаційних військ.

Бельгія відносно мало постраждала від воєнних дій і гітлерівської окупації, хоча німецька авіація піддала територію країни бомбардуванням і окупанти вивезли з неї значну кількість промислових і сільськогосподарських продуктів та сировини. В результаті було втрачено 8% національного майна. Однак колоніальні власті окупованої метрополії, підконтрольні бельгійському еміграційному урядові, що перебував у Лондоні, зберегли контроль над бельгійськими колоніями, 98% яких доводилось на Бельгійське Конго. З нього в роки війни на продаж до США і Великої Британії вивозили стратегічну сировину – уран, мідь, кобальт, олово, цинк, промислові алмази, що давало значні фінансові надходження. Це сприяло тому, що Бельгія достатньо швидко оговталася після війни. У 1947 р. було досягнуто довоєнний рівень промислового виробництва.

Нідерландам війна принесла більші втрати ніж Бельгії. Гітлерівці вивезли із країни устаткування низки заводів, направили на примусові роботи близько 500 тис. голландців. Складне економічне становище погіршувалось втратою колоніальних володінь в Індонезії, що до війни давали 1/3 національного доходу країни (їх захопила Японія). Війна, що її почали Нідерланди за відновлення свого панування в цьому районі 1945 р., стала вимагати крупних витрат. Однак,

у листопаді 1949 р. Амстердам змушений був визнати державну самостійність Індонезії. Попри таку ситуацію, країна уже на 1948 р. перевищила довоєнний рівень промислового і сільськогосподарського виробництва. Це можна пояснити успішним експортом сільськогосподарської продукції, а також залученням американських капіталів у голландські сфери виробництва.

Велике Герцогство Люксембурзьке після окупації в травні 1940 р. гітлерівці включили в склад Третього Рейху і кілька тисяч люксембуржців мобілізували до вермахту. Крім того, громадяни Люксембургу воювали і у складі військ антигітлерівської коаліції. Остаточою країна була звільнена у січні – лютому 1945 року. Люксембург, незважаючи на свій невеликий розмір, входив у першу десятку країн світу по виробництву чавуну і сталі, понад 90% їх йшло на експорт; 91% виробництва чорних металів належав крупному сталеливарному концерну, що свідчило про високий ступінь концентрації виробництва. У металургійній промисловості було зайнято більше половини робітників.

У вересні 1944 р. уряди Бельгії, Нідерландів і Люксембургу підписали угоду про уніфікацію митних тарифів.

В складному становищі перебували країни Скандинавії, до яких відносять Данію, Швецію і Норвегію. Окупація Данії, яку німці здійснили за один день 9 квітня 1940 р., відразу ж підвищила стратегічне значення данських «заморських» територій для битви за Атлантику. У відповідь на агресію Англія провела мирну окупацію датських Фарерських островів 12 квітня і Ісландії 10 травня, фактично зі згоди місцевої влади (пізніше в Ісландії висадились американські війська). 9 квітня 1941 р. данський посланник у Вашингтоні, що відмовився виконувати накази колабораціоністського уряду, уклав з американцями договір про оборону ними Гренландії. Ісландія у червні 1944 р. розірвала унію з Данією

і проголосила себе республікою. Ісландська республіка орієнтувалась, насамперед, на США, війська яких залишались на острові і після війни. Данія постраждала від війни менше, хоча її економіка була поставлена на службу ведення війни. Продовольство, пальне, транспортні засоби вивозились до Німеччини. Утримання німецької окупації було також покладено на датський народ.

Великі втрати випали на долю Норвегії після німецького вторгнення 9 квітня 1940 р. на територію цієї країни і пізніше в результаті тактики «випаленої землі», що її застосували гітлерівці при відступі з Норвегії. Норвегія втратила третину національного багатства і 10 тис. чоловік убитими.

Швеція, щоб залишитися нейтральною, погодилась в роки війни на певні поступки і Німеччині, і її супротивникам. Разом з тим, вона посилено модернізувала свою армію. Значна мілітаризація країни потребувала великих коштів. Вони склали понад 50% державного бюджету і дали можливість створити півмільйону армію добре оснащену літаками, танками та іншою зброєю шведського виробництва. З кінця 1942 – початку 1943 рр. Швеція все більше схилялася до орієнтації на країни антигітлерівської коаліції. Зокрема, вона погодилась захищати інтереси СРСР у державах «вісі».

В цілому, і «малі країни» Західної Європи, і скандинавський регіон переживали після війни значні господарчі труднощі: інфляція, зношеність обладнання і житлового фонду, нестача предметів першочергового вжитку (особливо в Норвегії), безробіття.

Фінляндія, що воювала у двох війнах: радянсько-фінляндській 1939–1940 рр. і світовій, вийшла із останньої, підписавши у вересні 1944 р. перемир'я з СРСР і Англією. Обсяг промислового виробництва скоротився в країні на одну шосту, сільськогосподарського – на третину. Не вистачало сировини, палива, продовольства. Країна з

острахом очікувала укладення мирного договору з антигітлерівською коаліцією, нових територіальних вимог з боку СРСР та його можливої агресії, а тому не наважилась навіть приєднатися до «плану Маршалла».

Ірландія зберігала нейтралітет під час війни, вмотивовуючи небажання вступати в союз з Великою Британією тим, що у складі Британії залишалась частина території Ірландії. Однак вона надавала англійсько-американським союзникам певну допомогу.

Після військової агресії фашистської Італії і гітлерівської окупації значні економічні труднощі переживала Греція. Вони посилились після початку в 1946 р. громадянської війни в країні.

Португалія з початку світової війни оголосила нейтралітет. Разом з тим вона передала в 1943 р. Англії в оренду морські бази на Азорських островах і постачала їй деякі стратегічні товари, зокрема вольфрам.

Франкістська Іспанія, попри всі зусилля Гітлера, так і залишилась нейтральною у період світової війни, однак симпатії Франко були на боці фашистських держав, а сумнозвісна іспанська «Голуба дивізія» навіть воювала на Східному фронті. Після завершення війни Іспанія опинилась на деякий час в ролі ізгоя європейської політики, якого не запросили до «плану Маршала» і не приймали до ООН та інших міжнародних організацій.

Майже всі західноєвропейські держави просили США про надання їм економічної та фінансової допомоги, адже величезні руйнації торкнулись багатьох регіонів і конче необхідними були кошти для їх відбудови. Скорочення чисельності американських військ у Європі, яке розпочалось відразу після завершення війни, також викликало занепокоєння в країнах Західної Європи. За умов поширення радянського впливу в країнах Центральної і Південно-Східної Європи та активізації лівих сил у західних країнах

(1944 р. комуністи вперше ввійшли до складу урядів дев'яти країн: Франції, Італії, Австрії, Бельгії, Данії, Норвегії, Ісландії, Фінляндії, Люксембурга), ставало очевидним, що Західна Європа мала нагальну потребу створення противаги Радянському Союзові на континенті. В цій ролі могли виступити лише Сполучені Штати. Західна Європа боялась повернення США до політики ізоляціонізму, адже це залишило б її сам-на-сам із Радянським Союзом, а тому намагалася спонукати США грати активнішу роль у військовій сфері.

Майбутня зовнішньополітична орієнтація країн Центральної та Південно-Східної Європи стала предметом гострої боротьби між СРСР і його союзниками по анти-гітлерівській коаліції вже в період завершення бойових дій у Європі. Можливий вступ Червоної армії, особливо на Балкани, ще 1944 р. турбував В. Черчилля. В жовтні 1944 р. під час переговорів у Москві Черчилль сам запропонував Сталіну означити «у відсотках» сфери переважного впливу СРСР і Великої Британії на Балканах. Радянський вождь легко погодився. За «відсотковою угодою», про яку стало відомо згодом із мемуарів Черчилля, відсоток впливу визначали так: у Румунії: Росія – 90%, решта – 10%; в Греції: Велика Британія (у згоді з США) – 90%, Росія – 10%; в Югославії – 50/50%; в Угорщині – 50/50%; в Болгарії: Росія – 75%, решта – 25%. Британський прем'єр, передбачаючи радянське військове вторгнення на Балкани, намагався встановити межу радянському впливові дипломатичною угодою про розподіл сфер впливу в цьому регіоні. Сталін хоча й візував «відсоткову угоду», та не відмовлявся від прагнення цілком витиснути Велику Британію зі Східної Європи, зокрема і з Північних Балкан. Там, де була Червона армія, відбувалося встановлення прорадянських комуністичних режимів.

У відносинах між союзниками постало питання про принципи політики переможців на визволених територіях. На Кримській конференції 4 –11 лютого 1945 р. за ініціативи президента США Ф. Рузвельта було підписано «Декларацію про звільнену Європу». Вона передбачала відновлення суверенних прав народів, що їх відняли фашистські агресори, право союзників спільно допомагати народам визволених країн у здійсненні цих прав без втручання в їхню внутрішню політику тощо.

Відомо, що американський президент був стривожений відомостями про поведінку радянських військ у Польщі та в інших країнах Східної Європи. Він сподівався, що підпис Сталіна на Декларації утримуватиме радянські власті від насильства, особливо в Польщі. Однак, на думку Рузвельта, не було нічого незвичайного в тому, що Радянський Союз наполягав наприкінці війни на створенні військово-політичної радянської зони безпеки у Східній Європі. Президент вважав, що СРСР, для якого агресія прийшла із Заходу, мав право створити «пояс безпеки» з дружніх сусідніх держав. Однак те, що західні держави визнали радянські інтереси в Центральній і Південно-Східній Європі, він не вважав їхньою згодою на встановлення в цьому регіоні радянської монополії та політичного й соціально-економічного ладу за радянським взірцем і відмовою від будь-якого впливу на розвиток внутрішньої ситуації в ньому.

Перші гострі суперечки між союзниками спалахнули з приводу майбутнього Польщі. В цей час польська Армія Крайова (АК), підпорядкована польському емігрантському урядові в Лондоні, що його визнавали США й Англія, чинила активний опір сталінським планам розбудови прорадянської Польщі. В кулуарах конференції Черчилль заявив, що Польський комітет національного визволення – ПКНВ (його за підтримки Москви створили польські комуністи 21 липня 1944 р. в м. Любліні, після вступу туди Червоної армії), що

проголосив себе новим урядом Польщі, тримається на радянських багнетах. Сталін, своєю чергою, розцінив підписання Декларації як непряме визнання Рузвельтом права Радянського Союзу на зони впливу в Західній Європі. Коли Молотов висловив стурбованість тим, що Декларація містила положення, які передбачали присутність союзних представників на території країн, що їх окупувала Червона армія, а також демократичне самовизначення цих країн, Сталін відповів: «Нічого, нічого, попрацюйте. Ми можемо виконувати по-своєму. Річ у співвіднесенні сил». Парадокс полягав у тому, що одним із гарантів передбачуваної в Декларації повоєнної демократизації всієї смуги держав від Фінляндії до Албанії мав бути Радянський Союз – тоталітарна держава, яка широко застосовувала методи силового впливу на власне суспільство під час встановлення радянського ладу. Тепер цю практику могло бути поширено і на звільнені країни. Однак від самого початку представники радянської влади намагалися мінімально втручатись у діяльність політичних сил. Але дальший розвиток подій показав, що це була політично чітко продумана тактика, розрахована на дальші зміни в розстановці внутрішніх сил на користь ідейних союзників СРСР – комуністів.

Відносини між союзниками стрімко загострювались. Після смерті 12 квітня 1945 р. Ф. Рузвельта новим президентом США став Г. Трумен. 23 квітня під час першої офіційної зустрічі з наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим він звинуватив Радянський Союз у порушенні Ялтинської угоди щодо Польщі та припинив зустріч, не очікуючи заперечень Молотова. Стало зрозумілим, що після приходу до влади в США нового президента почнуться значні зміни в зовнішній політиці Вашингтона, насамперед щодо СРСР. Наприкінці квітня 1945 р. адміністрація Трумена припинила поставки в СРСР за ленд-лізом, однак після протестів Москви їх відновили. Невтішними були й вісті з

Лондона. Радянські розвідники й дипломати, що працювали в Англії, повідомляли Москву про недружні настрої, що з'явилися у Черчилля у відповідь на дії Радянського Союзу в Східній Європі, особливо в Польщі, де вже розпочались репресії за участі радянських спецслужб. Наприкінці березня 1945 р. Сталін санкціонував арешт 16 керівників Армії Крайової, що виступали і проти нацистів, і проти комуністів. В. Черчилль і міністр закордонних справ Англії А. Іден висловили обурення і протест цими діями. До них приєднався і президент Г. Трумен. Радянський вождь умотивовував свої дії необхідністю забезпечити тили Червоної армії. Арешти тривали. До кінця 1945 р. 30 тис. учасників польського підпілля, значна частина довоєнних польських еліт, державних службовців, інтелігенції потрапили до радянських в'язниць і концтаборів.

Соціально-політичні кризи, що наприкінці війни охопили країни Східної Європи, викликали у значній частині їх населення сподівання на глибокі перетворення в повоєнні часи. В більшості країн регіону в довоєнний період і в роки війни існували авторитарні режими. Деякі з них – Румунія, Угорщина та Болгарія – були союзниками гітлерівської Німеччини. В окупованих Німеччиною та її союзниками Польщі, Югославії та Албанії попередні політичні й державні структури фактично було знищено. Однак повернення до попередніх форм управління було неможливим – народи сподівались на краще. Й. Сталін вважав, що країни Східної Європи можна утримати в сфері радянського впливу лише в тому разі, якщо в них згодом буде встановлено новий суспільно-політичний порядок за зразком Радянського Союзу. При цьому важливим чинником для становлення тут режимів радянського типу була присутність збройних сил Червоної армії та діяльність радянських секретних служб.

Тим часом розстановка політичних сил у країнах Східної та Південно-східної Європи була різною. Комуністи мали найбільший вплив у Югославії, Албанії та Болгарії, і це досить швидко призвело до комунізації цих країн. В Угорщині комуністи були не головною силою. В проведених у листопаді 1945 р. перших повоєнних виборах більшість голосів здобула Партія дрібних сільських господарів (ПДСГ), результати комуністів були незначними. Принаймні впродовж року після звільнення урядова коаліція мала значну свободу дій, хоча поступово її обмежували радянські окупаційні власті. Після проголошення Угорщини в лютому 1946 р. республікою комуністи взяли участь в уряді ПДСГ, однак головних посад у ньому не здобули. Підтримка їх із боку радянських представників Червоної армії та спецслужб зросла, і вже на початку 1947 р. стало зрозумілим, що Москва встановить над Угорщиною цілковитий контроль.

Після вступу в серпні 1944 р. Червоної армії на територію Румунії комуністи, що повернулися з Москви, де вони перебували в еміграції, створили національно-демократичний фронт. Його представники в листопаді 1944 р. ввійшли до складу румунського уряду. За прихованої підтримки радянських окупаційних властей вони спровокували в лютому 1945 р. проти уряду прем'єр-міністра Н. Радеску масові маніфестації, що призвели до застосування зброї. Й. Сталін направив до Бухареста заступника наркома закордонних справ СРСР А. Вишинського, який висунув ультимативну вимогу королю Міхаю I про відставку Радеску та призначення керівником уряду прорадянського діяча Петру Гроза. Для переконливості ультиматуму радянський вождь наказав двом дивізіям Червоної армії зайняти позиції на околицях Бухареста. Під цим тиском 2 березня 1945 р. Міхай I відправив Радеску у відставку, а 5 березня призначив П. Гроза прем'єр-міністром. Так у березні 1945 р. Москва

нав'язала Румунії зміни в уряді на користь лояльних їй політичних сил.

У Болгарії Радянський Союз мав більшу підтримку, ніж у Польщі й Румунії, які традиційно були антиросійськими. Тому Кремль діяв у Болгарії не так прямолінійно, однак, по суті, так само: чистка політичної опозиції та зміцнення контролю з боку сил, що орієнтувались на СРСР.

Водночас Москва проявляла готовність до незначних поступок західним державам, зокрема Радянський Союз погодився на включення прозахідних політиків до урядів Польщі, Болгарії та Румунії, щоправда в меншості. Коли Вашингтон і Лондон виступили з протестом проти політизованих виборів, запланованих у Болгарії на серпень 1945 р., Москва погодилась на їх перенесення. До осені 1946 р. в Болгарії зберігалась монархія.

Більшу гнучкість проявляв СРСР у Чехословаччині, хоча й тут встановлював контроль над свободою дій політичних сил. У Чехословаччині курс на встановлення тісніших зв'язків із Радянським Союзом мав широку підтримку. Водночас, в економічному й культурному аспектах Чехословаччина орієнтувалась на Захід. Радянські війська залишили країну в грудні 1945 року. В травні 1946 р. було проведено вільні вибори. На відміну від більшості країн Східної Європи, комуністична партія мала в Чехословаччині сильні позиції та отримала 38% голосів. До літа 1948 р. радянське втручання в країні було обмеженим.

На Балканах головним союзником Й. Сталіна було югославське комуністичне керівництво на чолі з Йосипом Броз Тіто. В 1941–1945 рр. у Москві виношували ідею створення конфедерації слов'янських народів, де провідну роль мали виконувати югославські комуністи. Однак Тіто мав власні далекосяжні плани. Він сподівався, що СРСР підтримає територіальні претензії Югославії до Італії, Австрії, Угорщини й Румунії та на допомогу Москви в

розбудові «Великої Югославії», що включала б Албанію і Болгарію. Плани Москви й Белграда не було зреалізовано, однак вони впродовж тривалого часу вносили додаткову напруженість у відносини СРСР із західними державами та були однією з причин радянсько-югославського конфлікту.

У Фінляндії та Австрії також перебували радянські війська, однак там події набули інакшого характеру. Фінляндія, задля забезпечення від нової радянської загрози, виступала за тісну співпрацю з Радянським Союзом. Комуністів було представлено в уряді Фінляндії, хоч і в меншості. У внутрішній політиці Фінляндія діяла як західна демократія. Після того, як вона підписала мирний договір 1947 р., радянські війська залишили країну, за винятком бази в Порккала-Удд, яку вони зберігали до 1955 року.

Австрію, як і Німеччину, було поділено на чотири зони окупації. Однак, на відміну від Німеччини, в сенсі управління вона була неподіленою. Тут на виборах 1945 р. комуністи отримали лише п'ять відсотків голосів.

Отже, становлення нових політичних режимів у всіх країнах Східної Європи відбувалося за вказівками з Москви. Радянський уряд для цього застосовував жорсткі, недемократичні методи. Диктат СРСР у Східній Європі базувався переважно на присутності в регіоні сил Червоної армії та радянських органів Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). На Заході була поширена думка, що СРСР провів дуже незначну демобілізацію військ, їхня чисельність зменшилась на початок 1948 р. до 2,8 – 2,5 млн осіб. Ця кількість значно перевищувала кількість таких військ США й була більш ніж достатньою для збереження контролю над Східною Європою.

Перепоною для співпраці колишніх союзників стала проблема вільних виборів у країнах Східної Європи. Вона полягала в тому, що в тих країнах, які мали для СРСР найбільше значення, позиції комуністів були вкрай слабкими. Не було жодного сумніву, що на вільних виборах у

Румунії та в Польщі, а також в Угорщині переможуть некомуністичні партії. Москва не могла примиритися з такими результатами. А Захід не міг дозволити, щоб із опозицією взагалі не рахувались.

Спочатку, відразу після війни, некомуністичні сили було представлено майже у всіх урядах Східної Європи, а подекуди вони навіть становили більшість. Сталін домагався в цей час, аби в коаліційних урядах комуністи грали важливішу роль, зокрема контролювали б органи внутрішніх справ, службу безпеки і збройні сили. Далі представників некомуністичної опозиції витіснили з урядів через сфабриковані судові процеси і фальсифікацію виборів. Поступово вони втрачали свій вплив. В одних країнах це відбувалося швидше, в других – повільніше, однак до осені 1948 р. більшість некомуністів опинилась поза грою. Відомих, авторитетних політичних і державних діячів спіткала тяжка доля. 1947 р. було викрито «антиреспубліканські й антидемократичні змови», що їх нібито готували в Болгарії, Румунії, Угорщині. В Болгарії одного з лідерів Болгарського Землеробського Народного Союзу Н. Петкова у вересні 1948 р. стратили після суду, попри категоричну вимогу США й Англії скасувати смертний вирок. Ю. Маніу – 74-літній лідер націонал-царанистської партії та прем'єр-міністр Румунії – за вироком суду мав відбувати довічне ув'язнення, де він помер 1953 р. Польський політичний і державний діяч С. Миколайчик і Ф. Надь (прем'єр-міністр Угорщини 1946–1947 рр.) змогли врятуватися від арешту втечею з рідних країн після поразки їхніх партій на виборах. Процес переходу влади до рук комуністів завершили лютневі події 1948 р. в Чехословаччині.

Отже, в перші повоєнні роки стало зрозумілим, що не лише зовнішньополітична орієнтація, а й внутрішній розвиток більшості східноєвропейських держав відбуваються в напрямку, що його визначає радянська сторона і підлеглі їй компартії цих країн.

2.2. Зародження «холодної війни» 1946–1947 рр.

Участь Радянського Союзу разом із демократичними країнами в антигітлерівській коаліції не вплинула на те, якими бачили перспективи світового розвитку його керівники. Її результати вони сприймали як підтвердження марксистсько-ленінської теорії про неминучість переходу людства до соціалізму й комунізму через імперіалістичні війни і пролетарські революції. До того ж, СРСР був єдиною великою державою, що значно розширила свої територіальні межі за час війни. На переконання сталінського керівництва, її підсумки різко змінили співвіднесення сил між двома системами на користь соціалізму. Майбутній світовий розвиток Москва бачила як дальше посилення соціалізму.

В цьому контексті показовою стала відома промова Й. Сталіна 9 лютого 1946 р., в якій він визначив порядок дій на повоєнний період і знову висловив радянський погляд на капіталізм як на джерело війн. Називаючи причини виникнення війни, Сталін заявив, що її породила власне капіталістична система. Отже, за Сталіним, нова війна рано чи пізно стала б неминучою, і нове міжнародне становище було фактично лише перемир'ям, а не справжнім миром. Головне завдання, що його поставив Сталін перед Радянським Союзом, було тим же, що й до війни: стати досить сильними, аби перетворити неминучий конфлікт на капіталістичну громадянську війну й відвести удар від Радянського Союзу.

Радянський вождь закликав до нової мобілізації сил для чергового економічного стрибка. Він висунув нові амбіційні плани стрімкого розвитку важкої промисловості, на що було б відведено три, а можливо, й більше п'ятирічок. Це означало, як і в довоєнний час, відставання виробництва товарів широкого споживання й сільського господарства і, отже, зниження добробуту народу, який знову мусив би затягнути паски.

Основні тези промови Сталіна на Заході сприйняли як заклик повернутись до ідеологічного протистояння й революційної експансії попереднього періоду.

22 лютого 1946 р. американський посланник у Москві Джордж Кеннан, котрий тимчасово очолював посольство США, направив у Вашингтон секретний документ, що ввійшов в історію як «Довга телеграма Кеннана». В ній Кеннан давав стислу характеристику зовнішньої політики Радянського Союзу та головних особливостей післявоєнного бачення радянським керівництвом тенденцій світового розвитку і на її основі сформулював практичні висновки під кутом зору політики США.

Головна думка Кеннана полягала в тому, що історичні обставини складаються так, що Сполученим Штатам доведеться впродовж необмеженого історичного часу співіснувати з Радянським Союзом, очікуючи спокійно й наполегливо сприятливої для себе зміни цих обставин, сприятливої еволюції радянського режиму. Він закликав Вашингтон не піддаватись емоціям, уникати згубної войовничості, сподіватися, що з часом – після Сталіна – радянський режим проявить спроможність до пом'якшення, до набуття менш агресивних форм та еволюціонуватиме в бажаному для США напрямку.

Кеннан закликав Сполучені Штати «озброїтись політикою твердого стримування, призначеного протистояти росіянам нездоланною контрсилою в кожній точці, де вони проявлять намір зазіхнути на інтереси стабільного миру». Водночас Кеннан був супротивником організації «хрестових походів» проти комунізму й виступав проти істеричного типу антикомунізму. Він наголошував, що методом радянської зовнішньої політики є не військові захоплення, а політичний тиск. Усілякі перебільшення на кшталт, що Радянський Союз готується до військового захоплення Західної Європи, на думку Кеннана, є безпідставними. Головну загрозу амери-

канським цінностям Кеннан бачив у підривній діяльності в усьому світі провідників радянського впливу – комуністичних партій і загалом прихильників комунізму. Він характеризував радянську владу як несприйнятливую до логіки розуму й дуже чутливу до логіки сили.

«Довга телеграма Кеннана» здобула широкий резонанс в урядових колах США. Термін containment («стримування») надовго став популярним символом американської зовнішньої політики. Від лютого – березня 1946 р. керівники американської політики почали вважати Радянський Союз потенційним супротивником, чий інтереси суперечили інтересам США.

Найважливішим документом наступного етапу у відносинах між союзниками за антигітлерівською коаліцією стала промова В. Черчилля 5 березня 1946 р. перед студентами Вестмінстерського коледжу в американському місті Фултон, за присутності президента США Г. Трумена. Черчилль від липня 1945 р. був у відставці й виступав як приватна особа. Він висловив своє занепокоєння перспективами відносин між великими державами після війни. Внаслідок радянського експансіонізму, заявив Черчилль, Радянський Союз установив прокомуністичні уряди в кожній країні під окупацією Червоної Армії, а також у радянській зоні повоєнної Німеччини. Ніхто не може сказати, зазначав британський екс-прем'єр, чого можна очікувати в недалекому майбутньому від Радянської Росії та комуністичного співтовариства під її керівництвом, і якими є межі, якщо вони взагалі існують, їхніх експансіоністських прагнень і наполегливих старань повернути весь світ до своєї віри. Черчилль закликав до створення «братської асоціації народів, що розмовляють англійською мовою, аби протистояти експансії СРСР». За його словами, «залізна завіса» опустилась на континент Європа й розділила його на західну, демократичну частину та східну, недемократичну.

«Це не та Європа, заради створення якої ми боролись», – наголосив Черчилль.

У Радянському Союзі ці характеристики Черчилля було сприйнято як оголошення Заходом «холодної війни». Але, по суті, фултонська промова не мала такого агресивно-войовничого характеру, що його їй приписували радянські керівники: адже вона не містила нічого схожого на заклик до ліквідації «залізної завіси». Черчилль висловлював занепокоєння лише тим, аби вона не «просунулась» далі на Захід. Більше того, екс-прем'єр заявив, що попри численні розбіжності, Захід має намір і надалі зміцнювати зв'язки з СРСР, а Сталіна назвав своїм товаришем по військовому часу.

Можна, звісно, погодитись, що в промові було висловлено ідею двох таборів, їх ворожості й непримиренності, але Черчилль не мав нічого проти радянсько-англійського договору про дружбу і співпрацю й виступав за його продовження. Видається, що промова Черчилля була, швидше, декларацією «холодного миру», а не «холодної війни», як це відразу приписали йому в Радянському Союзі.

Реакція Сталіна була вкрай нервовою. 14 березня 1946 р. газета «Правда» надрукувала його відповідь на запитання кореспондента про промову Черчилля. Радянський вождь назвав Черчилля «підпалювачем війни». Він порівняв свого колишнього союзника з Гітлером і звинуватив його в пропаганді «англійської расової теорії», за якою «нації, що розмовляють англійською мовою, як єдино повноцінні, мають панувати над іншими націями світу». Надуманість і абсурдність цих тверджень стає очевидною після ознайомлення з промовою Черчилля, яка стала доступною нам лише на початку ХХІ століття.

Сталін навмисне склав відповідь колишньому партнерові по «великій трійці» в найбрутальнішому тоні: він прагнув наголосити на своєму непримиренному ставленні до спроб Заходу вторгнутися в сфери впливу СРСР у Східній Європі.

Окрім того, радянський вождь, вочевидь, розраховував своєю відповіддю перевести стрілки народних сподівань і очікувань співпраці й допомоги від західних країн на страх перед новою війною для того, аби здійснити плани мобілізації всієї країни.

Певним аналогом «Довгої телеграми Кеннана» став аналітичний огляд посла СРСР у США Н. Новікова про зовнішню політику Вашингтона, підготовлений у вересні 1946 року.

Якщо Кеннан головною небезпекою для американських цінностей вважав підривну діяльність в усьому світі провідників радянського впливу – компартій і прихильників комунізму загалом, то Новіков суть зовнішньої політики США бачив у створенні глобальної системи військових баз. Її мета, на думку посла, полягала в прагненні США до світового панування. Цьому на службу було поставлено всі можливості армії, авіації та військово-морського флоту США, їхній науково-промисловий потенціал і всі сили американської дипломатії. Тому автор огляду висловлював думку про необхідність жорсткої відсічі цим планам США.

В розгортанні протистояння колишніх союзників важливу роль грали проблеми Туреччини. Впродовж століть правителі Росії мріяли здобути контроль над турецькими протоками (Босфор і Дарданелли). Союзники в Першій світовій війні – Англія і Франція – підтримали це прагнення й уклали з Росією секретну угоду. Жовтнева революція й вихід Росії з війни перекреслили ці домовленості. Однак у радянській державі не відмовились від попередніх намірів царської Росії, а успадкували їх.

У листопаді 1940 р. під час радянсько-німецьких переговорів у Берліні Молотов за вказівкою Сталіна наполягав, аби Болгарія, Чорноморські протоки й весь регіон Чорного моря ввійшли до радянської сфери впливу, але Гітлер відкинув ці домагання. Під час переговорів уже зі

своїми західними партнерами по антигітлерівській коаліції Сталін знову порушив питання Протоків. Він наполягав на перегляді Конвенції 1936 р., підписаної в Монтрью, про їхній статус, за якою Туреччині було дозволено під час війни закривати Протоки для кораблів усіх держав, що воюють. Сталін вважав, що радянський військово-морський флот повинен мати право виходу в Середземне море в будь-який час, незалежно від бажання турецької сторони. На Тегеранській конференції 1943 р. Рузвельт і Черчилль погодились переглянути положення Конвенції в Монтрью, а в жовтні 1944 р., під час секретних переговорів зі Сталіним у Москві, Черчилль надав словесну згоду підтримати радянські вимоги.

У 1944–1945 рр. керівництво Радянського Союзу дійшло думки, що настав унікальний момент знову порушити питання Протоків і вирішити його на користь СРСР. Було розроблено два основні варіанти: домогтись британської згоди на включення Протоків до зони «відповідальності» Радянського Союзу або ж укласти двосторонню радянсько-турецьку угоду про спільний контроль над ними. Реалізацію цих проектів ускладнювало те, що Туреччина, яка дотримувалась нейтралітету у війні, ретельно виконувала положення Конвенції Монтрью. В СРСР очікували виступу Анкари на боці Німеччини. Однак цього не сталося, 23 лютого 1945 р. вона оголосила війну Німеччині, але бойових дій проти неї не вела. До того ж, між Туреччиною і Радянським Союзом ще 1925 р. було укладено договір про дружбу і нейтралітет, що його сторони подовжували кожні 10 років, востаннє 1935 року. Його термін мав завершитися 7 вересня 1945 року. Однак у березні 1945 р., за шість місяців до завершення терміну договору, Москва повідомила Анкару про намір не подовжувати його. В Туреччині це розцінили як намір СРСР висунути претензії до неї.

Фактично приводу для окупації Туреччини не було і радянські війська не могли силою зброї підтримати дипломатію Москви. Все ж Сталін вирішив діяти активно, без узгоджень із західними союзниками. 7 червня 1945 р. Молотов за вказівкою Сталіна зустрівся з послом Туреччини в СРСР С. Сарпером. Він відкинув пропозицію Туреччини підписати новий договір про дружбу між двома країнами й запропонував домовитись про режим спільного захисту Босфору й Дарданелл у мирний час. СРСР вимагав надати йому право на будівництво спільно з турками військових баз у районі Протоків. Крім того, Молотов порушив питання про повернення Радянському Союзу «спірних» територій (Карса, Артвіна й Ардагана), що ними Радянська Росія поступилась Туреччині за умовами договору 1921 року.

В Потсдамі США й Англія підтвердили свою згоду на перегляд Конвенції 1936 р. про контроль над Протоками, однак Трумен несподівано висунув іншу пропозицію – відкрити вільне й необмежене судноплавство на міжнародних і внутрішніх водних шляхах, включно з Дунаєм, і виступив проти будівництва будь-яких укріплень у зоні Протоків. Це не влаштовувало радянське керівництво.

Турецький уряд відхилив домагання СРСР, але Сталін і далі тиснув на турків, для цього було використано націоналістичні настрої в Грузії та Вірменії, активність вірменської діаспори в усьому світі, апеляції до світової громадськості грузинських і вірменських учених тощо. США не збирались допускати будівництва радянської військової бази в Протоках. Трумен писав державному секретареві Дж. Бірнсу: «Я не маю жодних сумнів щодо прагнення Росії захопити Чорноморські протоки і проникнути до Туреччини. Доки Росія не наштовхнулась на слова і на ділі на залізний кулак і жорстку мову – можлива ще одна війна. Вони розуміють лише одну мову – «Скільки ви маєте дивізій?» Я не думаю, що і в майбутньому ми маємо грати в компроміси». Зрештою,

ці роздуми президента привели його до важливої концептуальної заяви про те, що він схильний сприймати радянсько-турецький кордон як кордон СРСР і США. Задля морального підтримання турецького керівництва президент Трумен розпорядився відправити до Стамбула у квітні 1946 р. лінкор «Міссурі».

У серпні 1946 р. радянський уряд знову звернувся до турецького керівництва з нотою про спільну з СРСР організацію оборони Протоків. Своєю чергою, міністерство закордонних справ Туреччини передало в жовтні 1946 р. радянській стороні ноту, де було зазначало, що спільна оборона Протоків означала б, що країна втратила свій суверенітет, і тому радянська пропозиція є неприйнятною.

Територіальні претензії СРСР до Туреччини змусили США переглянути своєї стратегії на Близькому й Середньому Сході. У Вашингтоні почали усвідомлювати, що поряд зі Східною Європою з'явився ще один конфліктний регіон. Напружені відносини з СРСР стали однією з головних причин переважної орієнтації Туреччини після війни на США. Турецьке питання зіграло важливу роль у генезі «холодної війни».

Важливою проблемою у відносинах союзників антигітлерівської коаліції ще до завершення війни в Європі була грецька криза. Протистояння між СРСР та США й Англією щодо грецького питання також стало одним із симптомів зародження «холодної війни».

6 квітня 1941 р. німецькі війська вступили в Грецію і до кінця місяця захопили її. Король Греції Георг II утік до Каїру. 30 квітня в Афінах було створено колабораціоністський уряд на чолі з генералом Г. Цолакоглу. Проти окупантів у Греції розгорнувся рух опору. Його провідною організацією був Національно-визвольний фронт (ЕАМ), створений у вересні 1941 р. за ініціативи компартії Греції. В ЕАМ виникли дві течії: ліва, (комуністична, прорадянська) і права (монархічна,

прозахідна). На базі діючих партизанських загонів у грудні 1941 р. було сформовано Народно-визвольну армію грецького народу (ЕЛАС), де важлива роль належала комуністам. До кінця жовтня 1944 р. ЕЛАС звільнила більшу частину території Греції.

У грудні 1944 р. до країни прибули військові частини королівської армії та британські війська. Розпочалось їх збройне зіткнення з комуністичними партизанськими загонами, в якому останні сподівались на допомогу СРСР. Її могло бути надано через Югославію, щойно звільнену від окупації та підконтрольну комуністам Й. Б. Тіто. Однак Сталін, вочевидь, вирішив дотримуватись «відсоткової угоди» з Черчиллем, укладеної тоді ж, у жовтні 1944 року. За нею, Греція відходила до британської сфери впливу, й тому Москва рекомендувала грецьким комуністам дійти згоди з іншими політичними силами, аби уникнути громадянської війни. Угоду було укладено 12 лютого 1945 р. в передмісті Афін Варкізі (нині Варі) за участі британських представників. Вона передбачала розформування й роззброєння ЕЛАС, створення коаліційного уряду і проведення вільних демократичних виборів. Частина грецьких комуністів не погодилась із цим рішенням, і зброю здали далеко не всі партизанські загони. Урядові власті намагались посилити тиск на ліві сили. Парламентські вибори, що відбулись у березні 1946 р., компартія Греції бойкотувала. Вони завершилися перемогою правих сил. У вересні 1946 р. в країні було проведено референдум, на якому більшість греків висловились за збереження монархії. Комуністи оголосили про створення підпільної Демократичної армії Греції та розпочали громадянську війну, що тривала до 1949 року.

Від початку 1945 р. англійці прагнули зберегти довоєнні домінуючі позиції в Греції. Радянський Союз був готовим і далі визнавати Грецію сферою впливу західних держав, однак прагнув здобути з цього певні вигоди. Натомість він

очікував від союзників гарантії «свободи рук» для Москви в Болгарії, Румунії та Польщі. Однак ні Лондон, ні Вашингтон явно не були готовими до такої оборудки, тому від середини лютого 1945 р. в радянській пресі почала з'являтися критика дій пробританського уряду в Греції, що загострювало радянсько-англійські відносини.

У квітні 1945 р. англійці повідомили, що підтримають вимоги греків щодо Додеканеських островів. Додеканеські острови, з переважно грецьким населенням, були в складі Османської імперії. Антанта їх обіцяла Італії, коли її втягували 1915 р. у війну проти Німеччини та її союзників. 1920 р. Італія отримала їх за умовами Севрського мирного договору. Тепер, після поразки фашистської Італії, Греція висловила претензії на острови. В Москві загалом позитивно поставились до ідеї передання Додеканес Греції. Однак радянська сторона вирішила за свою підтримку заручитися згодою західних країн на передання Радянському Союзові опіки над Тріполітанією – частиною італійської колонії Лівії – та права оренди СРСР бази торгівельних кораблів на одному з Додеканеських островів. Це викликало в Англії припущення, що Москва прагне здобути військову базу поблизу берегів Греції. За умов зростання амбіцій Москви інтереси англійців та американців зближувались, що дало їм змогу розробити узгоджену позицію щодо Додеканеських островів і не допустити задоволення радянських вимог. Крім того, зростання важливості Греції для західних держав було пов'язане з тим, що вона тепер межувала з радянською сферою впливу й могла отримати допомогу від прикордонних країн – Югославії, Албанії та Болгарії, що створювало реальну загрозу втягнення Греції до орбіти впливу Москви.

В Радянському Союзі вважали, що перемогу правих сил у Греції зумовила присутність британських військ на її території. А тому за умов, коли вже розпочалась іранська криза, СРСР звернувся до Ради Безпеки ООН у лютому

1946 р. зі скаргою на присутність англійських військ у Греції; це було відповіддю на підтримку Англії та США іранської скарги на дії Радянського Союзу в Північному Ірані.

Загострення відносин між великими державами й розгортання «холодної війни» призвело до того, що від кінця 1946 р. сталінське керівництво вирішило підтримати грецьких комуністів у громадянській війні. Допомогу їм надавали через Югославію та Болгарію.

Громадянська війна в Греції тривала до жовтня 1949 року. Урядові війська за підтримки американської військової місії змусили повстанців-комуністів залишити Грецію та відійти в Болгарію і Македонію.

Радянську політику на Балканах у другій половині 1945 – на початку 1946 рр. в Лондоні й у Вашингтоні вважали експансіоністською. В Англії та США вважали, що вона є частиною добре продуманої стратегії прориву Москви до Східного Середземномор'я та Близького Сходу. Ситуація в Греції підштовхнула до проголошення 1947 р. «доктрини Трумена», що стало однією з основ американської політики в роки «холодної війни».

Сталінська політика щодо Ірану стала ще однією спробою розширити вплив Москви на периметрі радянських кордонів після світової війни. 1941 р. після нападу Німеччини на СРСР радянські та британські війська за згоди Москви й Лондона окупували Іран, який почав втягуватися в орбіту нацистської Німеччини: його було поділено на британську – південну й радянську – північну зони. Обидві держави зобов'язались вивести свої війська з Ірану впродовж шести місяців після завершення війни. Крім убезпечення від німецької загрози, СРСР мав інші мотиви для присутності радянських військ в Ірані: доступ до іранської нафти, а також підтримка сепаратистських виступів етнічних меншин – азербайджанців в Іранському Азербайджані на північному заході та курдів в Іранському Курдистані на південному заході країни.

Сталін вирішив розіграти азербайджанську національну карту. 6 липня 1945 р. він ініціював ухвалення секретної постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи з організації сепаратистського руху в Південному Азербайджані й інших провінціях Північного Ірану», яка передбачала розгорнення діяльності зі створення в складі іранської держави національно-автономної азербайджанської області з широкими правами, а також надання підтримки сепаратистським рухам у Гілянї, Мазендарані, Горгані (Гірканії), Хорасані й автономістському рухові іранських курдів. Постанова передбачала оснащення сепаратистів зброєю, друкарськими станками, грошима тощо. Ще одним знаряддям радянської політики мала стати щойно створена за радянські гроші й за допомогою радників із Баку Азербайджанська демократична партія. Відповідальність за проведення операції було покладено на заступника наркома оборони М. Булганіна й першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану М. Багірова. В розмові з Багіровим Сталін сказав, що настав час для об'єднання радянського й іранського Азербайджану. Для повстання в Північному Ірані передумов було достатньо, але завдання радянського керівництва ускладнювало те, що після поразки Японії та завершення війни почався відлік часу перебування (шість місяців) іноземних військ на території Ірану. Слід було поспішати. За період від вересня до грудня 1945 р. в іранському Азербайджані за активної участі партійних і радянських кадрів із Баку, військових, співробітників НКВС було створено нові владні структури. Тегеранський уряд практично втратив контроль над північно-західними територіями країни.

У грудні 1945 р., напередодні зустрічі Сталіна з американським держсекретарем Д. Бірнсом і міністром закордонних справ Великої Британії Е. Бевінім у Москві, в пресі з'явилось офіційне повідомлення про створення в Ірані двох автономій: Іранського Азербайджану й Республіки

Курдистан. Обоє їх негайно визнала радянська окупаційна влада. Це викликало протест англійців, які вважали політику СРСР в Ірані підбурюванням сепаратизму. Але цього протесту не підтримали американці. Мабуть, Бірнс і ще сподівався домовитися зі Сталінін щодо важливіших питань.

2 березня 1946 р. завершився термін перебування іноземних військ на території Ірану: англійські війська вже було виведено, а радянські залишались – це означало, що СРСР порушує домовленості. Іранське міністерство закордонних справ і меджліс (парламент) вирішили звернутися з протестом до ООН. Розгляд іранської скарги на засіданні Ради Безпеки ООН було призначено за пропозицією США на 25 березня. В процесі підготовки до нього радянські керівники дійшли висновку, що потраплять у дипломатичну ізоляцію. Активне втручання США у вирішення іранської проблеми викликало невдоволення Сталіна, але на відкриту конфронтацію з американцями радянський вождь не наважився. За день до засідання РБ ООН він віддав наказ вивести радянські війська з Ірану.

Після виведення радянських військ із Ірану власті самопроголошених азербайджанської і курдської автономій залишилися без підтримки й були приречені. Коли іранські урядові війська ввійшли на територію північних провінцій, Сталін залишив повстанців напризволяще. Лише верхівці Азербайджанської демократичної партії й незначній кількості біженців було надано політичний притулок в СРСР.

2.3. Післявоєнні рухи за об'єднання Європи. Початок інтеграційного процесу

За умов зростання розбіжностей між великими державами, зародження «холодної війни» та загрози поширення комуністичної експансії, перед країнами Західної Європи постали завдання не лише відбудови, а й досягнення економічної, ідеологічної та військово-політичної єдності. Необхідність об'єднання починали усвідомлювати дедалі більше європейських країн. Ідея об'єднання охопила різні сфери життя та різні рівні суспільства – від пересічних громадян до урядів. Ініціатором та ідейним натхненником створення об'єднаної Європи після світової війни правомірно вважають В. Черчилля. Його уявлення про таку Європу зумовлювала своєрідність становища Великої Британії у світі і в Європі. На думку Черчилля, Велика Британія стала важливим елементом трьох міжнародних сфер: Британської Співдружності Націй (від 1946 р. – Співдружності), товариства англійських країн (найбільша – США) та Європи. Англія – єдина країна, що виконувала значну роль у кожній сфері. Таке становище зумовлювало її завдання: і лишатися центром Британської Співдружності, і підтримувати особливі відносини з США, і бути водночас європейською державою, тісно пов'язаною з проблемами Європи, однак без надмірного занурення в європейські справи. Думку про таку особливість Великої Британії Черчилль висловив ще 15 лютого 1930 р. в одній американській газеті. Він сказав, що європейські народи одного разу об'єднуються у федерацію, і це зробить європейське співтовариство багатшим, вільнішим і щасливішим. А Велика Британія «...має власні цілі й завдання. Ми пов'язані, але не підпорядковані. Ми з Європою, однак не в ній. Ми готові до співпраці, але не до поглинення». 8 жовтня 1942 р. прем'єр-міністр Черчилль подав до англійського воєнного кабінету секретний

меморандум, де наголошував, що складно сказати, як розвиватиметься повоєнна Європа, однак він вірить в об'єднання європейських держав у єдину Європейську Раду. Черчилль висловив сподівання, що буде створено Європейські сполучені штати, де бар'єри між націями буде зведено до мінімуму й стане реальністю безперешкодний рух між ними. Ці погляди поділяли і британські консерватори, і лейбористи. Після поразки на парламентських виборах влітку 1945 р. консервативної партії, що її очолював Черчилль, і його відставки з посади прем'єр-міністра він цілком зосередився на діяльності зі створення єдиної Європи.

19 вересня 1946 р. колишній британський прем'єр-міністр виступив у Цюріхському університеті з промовою з нагоди присудження йому ступеня почесного доктора. Вона увійшла в історію під назвою «Трагедія Європи». «Цей величний континент, що об'єднує найпрекрасніші й оброблені частини землі з лагідним і рівномірним кліматом, – казав У. Черчилль, – є батьківщиною всіх великих народів західного світу. Це є джерело християнської віри і християнської моралі. Тут зародились майже вся культура, мистецтво, філософія і наука давніх часів і сучасного світу... Однак Європа також дала початок низці страхітливих національних чвар... Ці розбрати підривають мир і затьмарюють майбутнє всього людства... Ми всі знаємо про те, що обидві світові війни, через які ми пройшли, стали результатом марного, але пристрасного бажання знову об'єднаної Німеччини панувати у світі. У цій останній сутичці було скоєно злочини й масові вбивства, які ... за своєю жорстокістю не мають рівних в історії. Винного має бути покарано. Німеччині слід відмовити в можливості переозброєння й розв'язання ще однієї жорстокої війни. І коли ми це виконаємо, ... тоді відплата має завершитись». Однак, як зазначив далі В. Черчилль, «Ми не можемо дозволити собі нести з собою крізь час ненависть і бажання помсти. Якщо

ми хочемо врятувати Європу від нескінченних мук і, безумовно, від фатального кінця, ми мусимо здійснити акти віри в Європейську сім'ю і забуття всіх злочинів і безумств минулого».

Однією з ключових ідей, що її висловив Черчилль у цій промові, було «повернення Німеччини до Європи», тобто подолання розколу і взаємної ворожнечі Німеччини з іншими європейськими державами, насамперед із Францією. «Першим кроком на шляху відтворення Європейської сім'ї, – наголосив В. Черчилль, – мусить стати партнерство між Францією та Німеччиною. Лише так Франція зможе відновити своє духовне й культурне панування в Європі. Відродження Європи неможливе без сильної духом Франції та сильної Німеччини. Ідеальний устрій Сполучених Штатів Європи передбачає те, що матеріальна міць однієї держави не є настільки можливою. Малі держави мають бути рівнозначні великим і повинні заробити собі добре ім'я через власний внесок до загальної справи».

Отже, крім палкого заклику до європейської єдності, промова В. Черчилля в Цюріху містить три важливі моменти: 1) відновлення «європейської сім'ї» у формі своєрідних Сполучених Штатів Європи, які б забезпечили надійний мир, безпеку і свободу об'єднаних народів; 2) примирення й співпраця між Німеччиною і Францією; 3) рівність права великих і малих європейських держав, що увійшли б до складу Сполучених Штатів Європи.

В Англії Черчилль створив рух за єдину Європу і став його лідером. В інших європейських країнах також починали діяти організації європейської єдності. У Франції виникла Рада на захист об'єднання Європи під керівництвом відомого інженера, політика й міністра озброєнь Рауля Дотрі, яка мала значний вплив і популярність. Бельгійський юрист, економіст і політик Поль ван Зееланд став одним із засновників Незалежної Ліги з питань економічної співпраці. Вона